

BOEKBESPREKINGEN

I. ALGEMEEN

- Lauren Benton, *A Search for Sovereignty: Law and Geography in European Empires, 1400-1900* 113
- Kimberly Kagan ed., *The Imperial Moment* 114
- David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration* 116
- Lotte Jensen, Joep Leerssen en Marita Mathijssen eds., *Free access to the Past. Romanticism, cultural heritage and the nation*; Gerrit Steunebrink en Koenraad Verrycken, eds., *Wilhelm Dilthey, de onmogelijkheid van de metafysica* 117
- Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* 119

II. OUDHEID

- Tamar Hodos en Shelley Hales eds., *Material Culture and Social Identities in the Ancient World* 120
- Louise Revell, *Roman Imperialism and Local Identities* 122
- Anton van Hooff, *Nero & Seneca: de despoot en de denker* 123

III. MIDDELEEUWEN

- Verena Postel, *Arbeit und Willensfreiheit im Mittelalter* 125
- Mario Damen en Louis Sicking eds., *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650* 126

IV. NIEUWE TIJD

- C. Rooze-Stouthamer, *De opmaat tot de Opstand: Zeeland en het centraal gezag (1566-1572)* 127
- Adam Smyth, *Autobiography in Early Modern England* 128
- Eran Shalev, *Rome Reborn on Western Shores. Historical Imagination and the Creation of the American Republic* 130
- Lia van der Heijden en Jan Sanders, *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841)*. 131
- Maarten W. van Boven, *Afscheid van de wereld. De autobiografie van Boudewijn Donker Curtius 1746-1832* 132

V. NIEUWSTE TIJD

- Floor Meijer, *Wereldburgers. Vrijmetselaren en de stad Amsterdam* 133
- Anne-Katrin Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* 135
- Philip Daileader en Philip Whalen ed., *French Historians 1900-2000. New Historical Writing in Twentieth-Century France* 136
- Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* 138
- Alice Boots en Rob Woortman, *Anton de Kom. Biografie* 139
- Ulbe Bosma, *Indiëgangsters. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken* 141

Willi Oberkrome, <i>Ordnung und Autarkie. Die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920-1970)</i>	142
Kevin Absillis, <i>Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932-1970)</i>	143
Dietrich Orlow, <i>The Lure of Fascism in Western Europe. German Nazis, Dutch and French Fascists 1933-1939</i>	145
Josje Damsma en Erik Schumacher, <i>Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam</i>	146
Erik Somers, <i>Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen, 1941-1943</i>	147
Kees van Kersbergen en Phillip Manow eds., <i>Religion, Class Coalitions and Welfare States</i>	148
Herman de Liagre Böhl, <i>Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing</i>	150
G. Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen eds., <i>De Nederlandse Eurocommissarissen</i>	151

De roodgekleurde koloniale bezittingen van Groot-Brittannië maakten al op negentiende-eeuwse kaarten het Britse imperium in een oogopslag zichtbaar. Dergelijke ogenschijnlijk heldere kaarten camoufleren echter allerlei gradaties van soevereiniteit. Dat beoogt rechtshistoricus Lauren Benton van de New York University (NYU) in haar prikkelende nieuwe boek over de relatie tussen geografie en het internationale recht. Met haar blik gericht op de cruciale periode van de vijftiende tot en met de negentiende eeuw, laat Benton niet alleen het belang van soevereiniteit voor de Europese maritieme rijken zien. Zij toont tevens aan hoe precair, grillig en vol van contradicties de zich ontwikkelende internationale rechtsorde was. Conflicten over verraad, piraterij, strafkoloniën, oorlogsrecht en banditisme creëerden afwijkende rechtsregels. Deze waren vaak verbonden aan problematische geografische eenheden zoals rivieren en oceanen, alsook eilanden en bergen. Door het traceren van verbanden tussen rechtsorden en ruimtelijke verbeeldingen benadrukt Benton dat vroegmoderne Europeanen soevereiniteit veel meer als een juridisch dan als een territoriaal concept beschouwden. Bij soevereiniteit ging het niet om homogene, zuiver territoriaal bepaalde of overal gelijk gereguleerde wettelijke gebieden, maar vooral om netwerken die jurisdicties vormden. Debatten over de resulterende juridische en ruimtelijke anomalieën hadden een belangrijke invloed op de staatkundige vorming van imperiale rijken en het internationale recht.

Benton heeft een aanstelling bij zowel Rechten als Geschiedenis, en zij weet deze beide vakgebieden in haar studie uitstekend te combineren. Zoals ze in haar inleidende hoofdstukken constateert, maakt haar werk deel uit van een breder project om conventionele generalisaties opnieuw te onderzoeken – generalisaties over bijvoorbeeld de Europese expansie als een voortschrijdende rationalisatie van ruimte of het positivistische verhaal van de internationale rechtsgeschiedenis. Deze generalisaties worden vaak klakkeloos overgenomen en systematisch gereproduceerd, en volgen vanouds de internationale rechtsgeschiedenis en internationale relaties. In nauwkeurige en scherpzinnige bewoordingen bekritiseert de auteur de vaak a-historische toepassing van begrippen die historisch gezien toevallig betekenis kregen binnen de traditionele rechts-, koloniale en staatsvormingverhalen.

Benton plaatst haar studie van rechtspluralisme overtuigend in een wereldwijde comparatieve historische context. Zij maakt duidelijk dat een exclusief West-Europees

kader ontoereikend is voor het beantwoorden van vragen over staatsvorming en soevereiniteit. Zij heeft ook aandacht voor de gewoonten en discoursen die werden gebruikt om soevereiniteit te duiden. Hierin is zij vooral gericht op de menselijke verhalen van degenen die als gevolg van onduidelijke jurisdicties tussen wal en schip vielen.

Bentons chronologische en culturele hink-stap-sprongen kunnen sommige lezers afschrikken. Niettemin dienen deze sprongen wel om bredere patronen of intellectuele genealogieën te verhelderen. In haar minder geslaagde tweede hoofdstuk schetst ze bijvoorbeeld hoe vroege ontdekkingsreizigers juridische concepten gebruikten. Tegelijk schetst ze herhalende en transimperiale patronen in zowel de constructie als de bedreiging van soevereiniteit. Aantijgingen van verraad werden vaak gebruikt om rivalen te ondermijnen, maar ook om verbondenheid met specifieke vorsten te tonen. Haar beschrijving hoe zulke beschuldigingen vaak een rol speelden tijdens gevaarlijke rivierverkenningsexpedities is een van de zwakkere onderdelen van het boek, omdat zij verzuimt haar

gebruikelijke scherpzinnigheid toe te passen op de problematische literatuur over vroegmodern verraad. Dit hoofdstuk benadrukt niettemin de subtiële en ongelijke aanspraken van vroegmoderne imperia, evenals de cruciale rollen van ontdekkingsreizigers en cartografen in het oproepen, creëren en overbrengen van rechts- en geografische gebieden.

In Bentons derde hoofdstuk (dat beter geslaagd is) wordt gebruik gemaakt van conflicten over piraterij om de toenemende maritieme regulering te schetsen. Terwijl oceanen traditioneel als immense, ongedifferentieerde, wetteloze gebieden werden beschouwd, laat Benton zien hoe strategische vaarroutes de vroegmoderne wereldzeeën in juridisch opzicht dwars doorkruisten. Deze vaarroutes werden geclaimd, beheerst (maar niet bezeten) en verdedigd door bepaalde machthebbers via hun zeelieden, en ook piraten. Hier verwijst Benton naar de nieuwste interpretaties van het werk van Hugo de Groot en Alberico Gentili. Volgens Benton ontstond rond 1680-1750 een maritieme rechtsorde op wereldniveau, toen de maritieme imperia rechtsinstellingen ontwikkelden het toenemende geweld op zee te kunnen beheersen.

In haar volgende hoofdstukken behandelt Benton achttiende- en negentiende-eeuwse debatten over strafkoloniën, oorlogsrecht en banditisme. Zij onderzoekt hierbij de tegenstrijdigheden tussen het imperiale rechtsbestuur in aparte geografische rechtsgebieden. Strafkoloniën op

ALGEMEEN

Piraten als juristen

Lauren Benton, A Search for Sovereignty: Law and Geography in European Empires, 1400-1900 (Cambridge University Press; Cambridge 2010) 340 p., ill., €24,95 ISBN 9780521707435

eilanden die door zowel veroordeelden als andere personen werden bewoond, resulteerden in dubbelzinnig en onwettig gebruik van het oorlogsrecht. Verder leidde de onderdrukking van banditisme in 'achterlijke' en indirect bestuurd bergstreken tot wezenlijke jurisdictievragen. Diverse actoren in deze afwijkende regio's worstelden al improviserend met de rechtsorde. Benton constateert dat het ontstane imperiale rechtsbestuur zich gelaagd en opdeelbaar ontwikkelde; sterk in sommige streken, zwak in andere. Haar betoog is opnieuw uitvoerig maar onevenwichtig opgebouwd, op de theorie afgestemd, gevoelig voor menselijke actoren en zowel intellectueel als geografisch breed.

De auteur plaatst subtiele theoretische discussies naast nauwkeurig bestudeerde historische verhalen en archivalia. Ze gebruikt materiaal dat zelden wordt benut in de traditionele historiografie over recht en staatsvorming. Haar boek komt overeen met haar betoogtrant: een ketting van fascinerende, multi-gelaagde maar incomplete verhalen, die los zijn gerangschikt maar wel duidelijke patronen kennen. Bentons stimulerende betrokkenheid in *A Search for Sovereignty* ten aanzien van actuele debatten in diverse disciplines, fungeert niet zozeer als een samen-

hangend narratief, maar als een welkome oproep tot een meer genuanceerde en historisch gefundeerde benadering van de internationale rechtsgeschiedenis.

Bentons imperia zijn de klassieke Atlantische maritieme rijken, en zij is gericht op hun ontwikkelingen buiten Europa. De vraag in hoeverre haar conclusies ook gelden voor de contemporaine imperia op het vasteland die eveneens een geografisch verspreid en hybride karakter hadden, blijft echter onbeantwoord. Toch vergroot Benton ons begrip van imperiale en soevereine constructies, terwijl ze veel ruimte biedt voor de extrapolatie van haar inzichten wat betreft de staatsvorming binnen Europa. Ze werpt stimulerende vragen op over de aard en de beperkingen van vroegmoderne soevereiniteit en imperia. *A Search for Sovereignty* verdient dan ook een aandachtige en diepzinnige bestudering door historici van diverse pluimage, geografen, theoretici van het recht en de internationale betrekkingen, alsook sociale wetenschappers.

Megan Williams

Rijksuniversiteit Groningen

'We don't do empire', verklaarde Donald Rumsfeld in 2003. De toenmalige Amerikaanse minister van Defensie doelde hiermee op de invasie van Irak die dat jaar plaatsvond. Ondanks deze zelfverzekerde quote is er sinds die tijd veel debat over de vraag of we de Verenigde Staten nu wel of niet een imperialistische macht kunnen noemen. Geïnspireerd door deze kwestie heeft Kimberly Kagan, directeur van het Institute for the Study of War, een bundel samengesteld over verschillende imperia uit de wereldgeschiedenis om meer inzicht te krijgen in de huidige buitenlandse politiek van de VS. Het boek bevat zes *case studies* die hieronder worden toegelicht. Alle bijdragen zijn van hoge kwaliteit en behandelen een goed afgebakende thematiek zodat het een interessante bundel is geworden die veel *food for thought* geeft.

Centraal in de bespiegelingen staat de definitie van de gerelateerde begrippen imperialisme en *empire*. Deze laatste term is moeilijk om te zetten in het Nederlands en daarom zal ik het onvertaald laten in deze recensie. Maar ook in het Engels is het geen sinecure een definitie

ALGEMEEN

The rise and rise of the American empire?

Kimberly Kagan ed., *The Imperial Moment*
(Harvard University Press; Londen, 2009) 258 p.,
krt., €50,- ISBN 9780674035874

te geven van het begrip-penpaar. Heel breed gezien is imperialisme een structurele poging van een staat om macht uit te oefenen over andere staten of volkeren. *Empire* is de uitingsvorm van deze ongelijke machtsverhouding, zowel formeel (waarbij een territorium wordt ingelijfd) als informeel (waarbij dat niet gebeurt). In deze bundel ligt de nadruk dan ook op *power-political issues*. Deze focus wordt verder afgebakend doordat alle auteurs zich richten op het omslagpunt waarop een machtige staat een *empire* wordt: *the imperial moment*. Volgens Kagan moeten we ons hierbij niet alleen richten op institutionele geschiedenis, maar speelt ook zelfperceptie een grote rol (p.9). Deze politiek-culturele aanpak is stimulerend, maar werpt semantische vragen op over het begrip *empire*. In de afzonderlijke hoofdstukken wordt duidelijk dat de auteurs hier verschillend invulling aan geven.

Sommigen betogen een nauwe en precieze definitie van *empire*. De gedachte hierachter lijkt dat het begrip anders onbruikbaar wordt. Maar deze visie leidt tot een starre opvatting van wat wel of niet imperialisme is

en de zo geformuleerde omslagpunten doen gekunsteld aan. Paul Bushkovitch schrijft dat Rusland voor Peter de Grote geen *empire* was. Volgens hem maken velen de fout het woord tsaar te zien als een afgeleide van het keizerlijke *caesar*; het was namelijk een orthodox-christelijke verwijzing naar de oude koningen van Israël. Peter de Grote maakte hier in 1721 een einde aan door zichzelf officieel *imperator* te noemen wat wijst op een seculier zelfbeeld (pp.118-121). Maar in de negentiende eeuw (de hoogtijdagen van het Russische *empire*) was de orthodoxe kerk nog steeds de hoeksteen van het tsaristische gezag en dat wijst toch op meer continuïteit dan Bushkovitch betoogt.

Nicholas Canny ontwaart een omslagpunt in de Britse imperiale identiteit aan het einde van de achttiende eeuw. Hij betoogt dat de aanwas van koloniale bezittingen vanaf het begin van de zeventiende eeuw zo makkelijk ging dat de Britten er nauwelijks aandacht aan schonken. Pas tijdens de Atlantische revoluties werden ze geconfronteerd met hun imperiale status die moest worden verdedigd. Dat die periode belangrijk is geweest in de geschiedenis van het *British Empire* is niet te betwisten, maar Canny legt wel heel veel nadruk op discontinuïteit in percepties. Zo schrijft hij dat vroegmoderne auteurs die het woord *empire* in hun geschriften gebruikten niet verwezen naar koloniale bezittingen overzee, maar naar de Britse eilanden die verdedigd dienden te worden tegen hegemoniale machten op het continent, zoals Frankrijk onder Lodewijk XIV (p.73). Dat is echter niet zo'n groot verschil met latere imperiale ideologie als hij beweert. Tijdens het *imperial moment* van de napoleontische oorlogen was de veiligheid van de metropool immers een cruciaal punt. En wat te denken van de twee wereldoorlogen die de Britten vochten om een Duitse invasie te voorkomen, waarbij zij hun hele *empire* mobiliseerden?

Andere auteurs gaan minder omslachtig om met het *imperial moment* en benadrukken een meer geleidelijke transitie. Hierbij staren ze zich niet blind op het precieze gebruik van het woord *empire* (of equivalenten daarvan) in bronnen, maar beschrijven meer algemene facetten van imperiale ideologieën. Deze aanpak is meer overtuigend. Arthur Eckstein beschrijft de politiek van Rome in het mediterrane gebied in de derde en tweede eeuw voor Christus, toen het nog geen *imperium* was maar een republiek. Hij toont aan dat crises aan de randen van hun invloedssfeer de Romeinen tot verdere expansie dreven. Zo ontwikkelden ze geleidelijk een superioriteitsgevoel ten opzichte van de volkeren die ze versloegen. Andere auteurs leggen meer nadruk op de culturele aspecten van het *imperial moment*. Loren Samons laat zien hoe Perikles binnenlandse politieke munt wist te slaan uit de dominante positie van Athene over de andere Griekse stadstaten in de vijfde eeuw voor Christus. Hij concludeert dat democratie expansie zo in de hand werkte. In

zeventiende-eeuws China bestond er al een eeuwenlange imperiale traditie, maar toen de Qing-dynastie in 1636 aan de macht kwam, werd de geschiedenis herschreven, betoogt Pamela Crossley. Waar de directe voorganger (de Ming-dynastie) nadruk legde op het eigene van de Han-Chinezen, propageerden de Qing-keizers juist eenheid in verscheidenheid. Hierbij zochten ze aansluiting bij oude, inclusieve discoursen van de Sui- en Tang-dynastieën, en de Mongoolse *khans*.

De spanning tussen de nauwe en brede opvattingen over *empire* komt het meest pregnant aan de orde in het hoofdstuk van Frank Ninkovich over Amerika en het moderne imperialisme in 1898. In dat jaar zoemde het publieke debat over de oorlog met Spanje waarin de VS Porto Rico en de Filippijnen annexeerden en Cuba in de invloedssfeer getrokken werd. Deze acties waren populair vanwege de destijds wijdverspreide beschavingsdrang en omdat de Amerikanen wilden aantonen dat ze niet onderdeden voor de Europese machten. Maar dit *imperial moment* was van korte duur: Woodrow Wilson's anti-koloniale gedachtegoed heeft de buitenlandse politiek van de twintigste eeuw bepaald. Op deze manier bezien is het moderne imperialisme van weinig historisch belang geweest in de VS. Volgens Ninkovich er is er in bredere zin echter wel degelijk sprake van een Amerikaans imperialisme: de VS hebben namelijk een dominante rol gespeeld in het proces van globalisering. Na de Tweede Wereldoorlog werden de oude westerse koloniale rijken ontmanteld om plaats te maken voor nieuwe transnationale instituten die uit de hoed van Washington kwamen, zoals de VN, NAVO en GATT. Zo legden de VS hun spelregels op aan de rest van de wereld zonder formele macht te hoeven uitoefenen: 'it is an empire without an emperor [...] in which the United States is at best an embattled general manager' (p.168).

Dit hoofdstuk bevestigt nog maar eens dat *empire* een ingewikkeld begrip is voor historici. Een nauwe opvatting lijkt het meest helder, omdat er zo duidelijke cesuren kunnen worden aangegeven, maar heeft het nadeel dat relevante continuïteiten over het hoofd worden gezien. Een bredere definitie is mijns inziens vruchtbaarder omdat het aantoonst dat *empires* niet alleen een formele machtsbasis hebben maar zijn ingebed in ideologieën van dominantie die op verschillende manieren kunnen worden geformuleerd. Deze inzichten zijn ook van belang voor het heden. Ze laten zien dat we de hierboven aangehaalde woorden van Donald Rumsfeld met een korreltje zout moeten nemen. De aanslagen op 11 september 2001 waren een directe uitdaging van het globale gezag van VS en de *War on Terror* is daar een direct gevolg van. In dit opzicht is het voortslpende conflict in Afghanistan van meer belang dan de inval in Irak. Het Hindu Kush-gebergte is al eeuwen een toneel van *empires*: denk aan de veroveringen van Alexander de Grote,

de Zijderoute, de *Great Game* tussen de Britten en de Russen of de noodlottige Sovjet-invasie. Inmiddels heeft de regering-Obama deze regio prioriteit gegeven en is overgegaan tot een strategie van *counter-insurgency* die doet denken aan koloniale oorlogen van weleer. Zo be-

zien past het huidige Amerikaanse buitenlandse beleid wel degelijk in een traditie van *empire*.

Vincent Kuitenbrouwer

Universiteit van Amsterdam

In this fine and well-written survey of Russian literature on the Orient, the Dutch scholar Schimmelpenninck van der Oye analyses general Oriental trends in Russian culture in combination with the Russian academic tradition of *Orientalism*. The result is a wealth of case studies that do not fit Edward Said's well-known definition of *Orientalism* as exoticism plus scholarly legitimacy and support for European rule over the Orient. To be sure, Muscovy and the Russian Empire were enterprises of Eastern colonization, with fantasies to even reach India. Yet exactly against this background of Eastern expansion and of integrating non-Christian populations into Russian society Schimmelpenninck van der Oye argues that the Orient was not only regarded as an 'Other' but also as a part of Russian identity since earliest times. In many cases the Russian view on Asia revealed feelings of Christian superiority over the 'primitive' or godless peoples of the East; yet in other cases it was guided by genuine interest, without racial prejudices and with deep sympathies for Eastern peoples and civilizations.

Russian princes collaborated with the Golden Horde and its successor Khanates as much as they also fought them, and the Orthodox Church bedevilled the Muslims but enjoyed their religious tolerance. As Schimmelpenninck van der Oye claims, Moscow's subsequent conquest of Kazan and Astrakhan in the 1550s did not follow the example of the Spanish *reconquista* after the fall of Granada in 1492. This might be a little overstated, since the defeat of the Khanate of Kazan resulted in the expulsion of the Tatars from that city and in a campaign of forcible Christianization, with a last onslaught on Islam occurring as late as the mid-eighteenth century; and Russian colonization eventually also deprived the Bashkirs, Crimean Tatars, Kazakhs and many other Eastern peoples of their best lands. The greatest forced exodus of Muslims occurred after the Caucasian War in the 1860s. Still, the author is right in pointing out that since the time of Catherine the Great, Muslim communities in the Volga-Urals did enjoy a certain autonomy

ALGEMEEN

The Russian Empire in Asia

David Schimmelpenninck van der Oye, Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration (Yale University Press; London and New Haven 2010) 298 p., ill., € 35,- ISBN 9780300110630

in religious affairs and Islamic education (which however came under fire in the late nineteenth century). How Muslims understood their situation under Russian rule is of course a different question.

As the book shows, Russian views on the Orient have to be studied in connection with Western influences on Russia. Oriental studies were initiated by Peter the Great under the influence of the enlightenment philosopher Leibniz and the historian Dimitrie Cantemir,

a Moldavian nobleman who escaped to Russia from Ottoman rule. Peter's *Kunstkamera* collected the exotic artefacts of the East. Also Catherine was as much under Voltaire's influence as under the spell of the Orient; the latter she staged in a splendid travel to the Crimea and in her love for Chinese porcelain. In the nineteenth century, the experience of the long war against the Muslims of the Northern Caucasus provided Russian literature with new Oriental motives about Self and Other, ranging from the idealization of the primitive but free Caucasian tribes to the outright defence of the Russian *mission civilisatrice*. The book also discusses the ambiguities in the Central Asian motives of the painter Vasilii Vereshchagin, in the Oriental compositions of Aleksandr Borodin, as well as in the Russian poetry of the early twentieth century; the book ends with a glimpse at the renaissance of Eurasianist thinking in Russia after 1991.

Academic Oriental studies at Kazan University started in 1807 with the import of German professors; they made achievements in Oriental philology but were outright failures in the field of education (which they carried out in Latin). Still, Kazan was a fascinating place of East-West contact, with printing houses in Arabic script and a gymnasium that employed Tatar teachers. That Russian Oriental studies, more than anywhere else in the West, from early on also absorbed Orientals is demonstrated by the example of Aleksandr Kazembek, a defector from Islam who described himself in 1842 as 'of Persian ancestry, faithful to the Protestant Church, a subject of the Russian Empire and Professor of Turco-Tatar letters at

the Imperial Kazan University' (p.101). Even the anti-Islamic Orthodox missionary Orientology in Kazan (which employed the indigenous languages to keep the baptized Tatars from falling back to Islam) was a very ambiguous enterprise that had many enemies within the Church; and Chinese, Mongolian and Tibetan studies in Russia emerged out of (rather modest) Orthodox missions to the East. After the transfer of the Kazan Orientologists to St. Petersburg in 1854, the Russian capital boasted the largest Oriental faculty in Europe, and although the scholars fulfilled their duty to the state by training translators for colonial service and by consulting the government, they also defended their seemingly neutral interest in Eastern literatures and religions against state interference. After 1917, the Imperial scholars' sympathy with

the Orient was a fertile ground for the development of Soviet Orientology which the Communist Party employed for bringing the East under Soviet influence.

Of course this sympathetic picture of Russian Orientology results from Schimmelpenninck van der Oye's selection of cases (and very different attitudes could be found among Russian military Orientalists, for instance). Still, the selected biographies comprise some of the leading and most famous Orientologists in Imperial Russia, which makes the author's careful argument against Saidian simplifications very compelling.

Michael Kemper

University of Amsterdam

In het kader van het cultuurhistorische onderzoek naar nationale identiteitsvorming van Joep Leerssen aan de UvA werd begin 2008 een internationaal congres gehouden. De bundel *Free Access to the Past* is hier de neerslag van, hoewel niet alle bijdragen van het congres hierin zijn opgenomen. Voor ons ligt een bonte verzameling essays over onder andere staatsbegrafenissen, het genre van de historische roman,

het Rijksmuseum van Potgieter en de opkomst van de nationale opera. Het centrale thema is de manier waarop in de loop van de negentiende eeuw de geschiedenis – de verbeelding en interpretaties daarvan – doordrong in de publieke sfeer en deze mede vorm gaf. Het verband tussen de creatie van historische identiteiten en nationalisme is bekend onderzoeksterrein. Veel nieuws wordt hierover dan ook niet gezegd. Het accent ligt op de manier waarop geschiedenis publiek werd: door het openbaar maken van kunstcollecties, musea, archieven en door de wijze waarop de geschiedenis in kunst en literatuur werd verwerkt. In de meer programmatische bijdrage van Peter Fritzsche – in veel opzichten een samenvatting van zijn *Stranded in the Past, Modern Time and the Melancholy of History* (2004) – wordt nog eens duidelijk hoezeer de ervaring van discontinuïteit als gevolg van de Franse Revolutie een verheviging van het historisch besef tot gevolg had. Zowel revolutionairen als conservatieven voelden zich genoodzaakt om hun ideeën over de samenleving te legiti-

meren in een historische narratio. Wie het verleden begreep, had de toekomst. 'Self-consciously living through history' werd sindsdien een belangrijk onderdeel van de moderne levenshouding. Het ging hierbij om een geschiedenis die niet meer vanzelf sprak, maar moest worden 'teruggenonden' in de bronnen, de literatuur en de kunsten. Zoals bekend erkennen aanhangers van het historisme het verleden

voor het eerst daadwerkelijk als verleden: als een entiteit die niet direct in het verlengde van het heden lag. Aan het geschiedbesef van de negentiende eeuw lag daarmee een zekere vervreemding van het verleden ten grondslag. Daarom ontstond ook de noodzaak de geschiedenis weer bruikbaar te maken voor het vertoog dat in de loop van de negentiende eeuw steeds sterker werd bepaald door het nationalisme. Deze problematiek van het historisme komt naar mijn mening in deze bundel onvoldoende uit de verf.

In zijn introductie stelt Joep Leerssen dat het historisch besef vóór circa 1800 vooral een zaak was van antiquarische interesse van elites, in tegenstelling tot het publieke historische besef van de negentiende eeuw. Een vorm van publiek historisch besef maakte echter ook onderdeel uit van het *Ancien Régime*. Alleen al de Bijbelse geschiedenis gaf samenhang aan het wereldbeeld en was behulpzaam bij de plaatsbepaling in de tijd. Het punt was nu juist dat eind zeventiende eeuw Bijbelse en antieke

ALGEMEEN

Het verleden als publiek goed

Lotte Jensen, Joep Leerssen en Marita Mathijssen eds., Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation (Brill, Leiden 2010) 346 p., ill., €128,- ISBN 9789004180291

Gerrit Steunebrink en Koenraad Verrycken eds., Wilhelm Dilthey, de onmogelijkheid van de metafysica (Damon, Budel 2010) 216 p., €24,90 ISBN 9789055739882

schemata steeds minder houvast boden. Als gevolg van de wetenschappelijke revolutie, en vooral het cartesianisme, raakte de geschiedbeoefening weliswaar in diskrediet, maar werd tegelijkertijd de noodzaak om het eigen succes in historisch perspectief te plaatsen versterkt. De erosie van de antieke en Bijbelse *ordo* vroeg om een nieuwe manier om de ontwikkelingen in Europa te kunnen begrijpen. In de geschiedschrijving van de Verlichting werden daarom nieuwe ordeningen en periodiseringën uitprobeerde. De overgang van privaat naar publiek historisch besef die Leerssen postuleert, is mij te schematisch en te zeer geënt op de manier waarop archieven en kunstcollecties in de loop van de negentiende eeuw openbaar werden. Door elkaar lopen bovendien het gebruik van de geschiedenis voor publieke doeleinden en de intensivering en herdefiniëring van het historische besef als gevolg van de breukervaring van onder andere de Franse Revolutie.

Uit de bijdragen over de ontwikkeling van het publieke geschiedbesef in Nederland blijkt bovendien dat publieke toegankelijkheid van het verleden beslist niet hoeft samen te vallen met het ontstaan van nationale historische mythen. In de Bataafs-Franse tijd werd weliswaar een begin gemaakt met de openbaarheid van archieven en werd het Rijksmuseum gesticht, maar met de creatie van een historisch besef had dit nog weinig te maken. Dit blijkt uit de boeiende bijdrage van de kunsthistorica Elinnoor Bergvelt over Potgieters ideeën over het Rijksmuseum. Zowel het Mauritshuis als het Rijksmuseum waren nog voornamelijk plaatsen waar schilders hun voorgangers konden bestuderen. Bevordering van het nationale historische besef speelde tot 1885, toen het Rijksmuseum eindelijk een passend onderkomen kreeg, nauwelijks een rol. Bergvelt merkt ook op dat in de Nederlanden al voor 1800 stedelijke kunstcollecties openbaar waren. Daar komt nog bij dat grootschalig archiefonderzoek in Nederland pas eind negentiende eeuw echt op gang kwam. De creatie van bijvoorbeeld de Bataafse mythe kwam dus tot stand zonder dat er sprake was van *free access to the past*. Het publieke belang van de 'vaderlandsche historie' nam in het laatste kwart van de achttiende eeuw wel toe, in samenhang met het vervaldiscours dat tot het midden van de negentiende eeuw een taai leven leidde. Uit de bijdrage van Lotte Jensen over de opkomst van het genre van de historische roman in de periode van de Restauratie blijkt bovendien dat een zekere romantische interesse in het eigen verleden beslist niet hoeft samen te vallen met een modern historisch besef. Nederlandse schrijvers in de eerste helft van de negentiende eeuw benadrukten juist de continuïteit tussen heden en verleden en stelden historische figuren dikwijls als voorbeeld. Een meer historicistische vervreemding van het roemrijke verleden van de Republiek had nog niet plaatsgevonden en zou pas in het werk van Fruin vorm krijgen. Jensen concludeert mijns inziens terecht dat de nationaal-historische literaire genres sterk samen-

hingen met de politieke conjunctuur. Een interpretatie van die genres vraagt daarom ook om een nadere duiding van de politiek-culturele constellatie van de periode van de Restauratie in Nederland. Met een overgang van de geschiedenis van de private naar de publieke sfeer heeft dit alles weinig te maken.

Van een geheel andere aard is de Leuvense uitgave van Dilthey's slotbeschouwing uit zijn beroemde *Einleitung in die Geisteswissenschaften* uit 1883. Dit essay 'over de onmogelijkheid van het metafysische standpunt van het kennen' maakt nog eens duidelijk hoezeer het historisme in zijn Duitse variant een antwoord wilde zijn op de epistemologische breukervaring van de kantiaanse filosofie. Volgens Dilthey konden natuur en geschiedenis vòòr Kant nog worden begrepen als onderdeel van eenzelfde funderende orde – een overkoepelend metafysisch standpunt. Die logische orde bleef bij Kant weliswaar in de natuur bestaan, maar in de geesteswetenschappen was het menselijk kenvermogen de oorzaak van de voorstellingen en gaf de mens zelf vorm aan de wereld. In de interpretatie van Dilthey kwam hierdoor het menselijk bewustzijn als psychologisch fenomeen centraal te staan. Van een eenduidige orde kon hierdoor geen sprake meer zijn aangezien dit bewustzijn werd vormgegeven in de tijd en dus aan veranderingen onderhevig was. De samenhang tussen onze voorstellingen en de wereld kon niet worden bewezen. Deze vervreemding van de werkelijkheid van het verleden kon worden opgeheven door het zich inleven in de specifieke geestelijke fenomenen die achter de maatschappelijke artefacten schuilgingen. Niet het algemene, maar het specifieke kon dus worden begrepen. Wel bleef er een metafysisch residu achter in de menselijke ziel, een vermoeden van samenhang, opgevat als een soort weemoedige stemming van eenheid en zingeving: een moreel-religieuze waarheid die zich volgens Dilthey voordoet als een mens zijn 'egoïteit' overstijgt. Deze noties hebben invloed gehad op het denken van Huizinga.

Interessant is dat de uitgevers laten zien dat Dilthey in veel opzichten het positivistische denkschema van Comte volgt. De ontwikkeling via mythische en religieuze fasen naar het wetenschappelijke stadium werd door Dilthey overgenomen, maar geamendeerd voor wat betreft de geesteswetenschappen, die nu juist het postulaat van logische eenheid verloren. De historische benadering en duiding van de werkelijkheid kreeg hierdoor een bijzondere lading, omdat het nog de enige manier was om onszelf en onze plaats in de tijd te begrijpen. Steunebrink laat in zijn nawoord zien hoezeer deze onbestemde historiciteit – en daardoor de duiding van het zijn – heeft doorgewerkt in het werk van Heidegger en Gadamer. Bij Heidegger kwam het accent te liggen op het denken van een niet-metafysisch onderbouwde wereld – zonder dat hij zich overigens veel gelegen liet liggen aan de geschiedenis zelf.

In het werk van Gadamer zou de interpretatieve houding van de mens funderend worden voor het zijn. Zorgvuldig laat Steunebrink hier zien dat er zowel bij Dilthey als bij Heidegger en Gadamer een metafysisch residu blijft bestaan, aangezien er ondanks alle kenkritiek steeds sprake blijft van een funderende wereldbeschouwing die onderwerp van het filosofische gesprek kan zijn. Daarmee is tevens de relevantie van het historisme voor onze tijd gegeven: een manier om onszelf in de tijd te begrijpen, waarbij we weten dat we zowel de tijd als het verstaan daarvan zelf vormgeven. Dit historisme is een antwoord

op een ervaring van verlies van eenheid en ontstaat pas als het verleden zich differentieert van het heden. *Free access to the past* is daarmee een ambigu modern cultuurgoed. Het verleden als publiek goed kan samenhang en richting verlenen, maar evenzeer vervreemdend werken en een ervaring van leegte of zinloosheid veroorzaken – zeker als de troost van een metafysica ontbreekt.

Jan Drentje

Rijksuniversiteit Groningen

‘Met herinneringen regeert men zo min, als men de honger stilt met den maaltijd van gisteren’, waarschuwde de liberaal Johan Rudolf Thorbecke in het midden van de negentiende eeuw in een Tweede Kamerdebat. Om in de politiek succesvol te kunnen opereren, is institutioneel geheugen echter van groot belang, betoogt de Leidse hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis Henk te Velde. In *Van regentenmentaliteit tot populisme* analyseert hij negen uiteenlopende politieke tradities die samen belangrijke steunpilaren vormen voor het Nederlandse politieke stelsel.

Te Veldes zoektocht naar politieke tradities blijkt al snel een lastige, want Nederlandse tradities hebben doorgaans een nogal impliciet karakter. De huidige parlementszaal dateert van 1992 en doet in niets aan het verleden denken; het ambt van minister-president, pas na de Tweede Wereldoorlog formeel ingesteld, is met weinig ceremonieel omgeven; en voor zover Nederlanders tradities menen te ontwaren, zoals een ‘regentenmentaliteit’, willen ze er het liefst zo snel mogelijk vanaf. Toch meent Te Velde dat kennis van de impliciete gedragscodes die de Nederlandse traditie voorschrijft, van groot belang is voor iedereen die effectief politiek wil bedrijven.

De kern van Te Veldes studie bestaat uit acht hoofdstukken, bewerkingen van artikelen die eerder in uiteenlopende tijdschriften verschenen. Deze worden voorafgegaan door een inleiding over de aard van politieke tradities in Nederland. Omdat het boek is opgebouwd uit artikelen die in hun originele vorm voor verschillende doelgroepen waren bestemd, is de analyse van tradities wat losjes en ontbreekt een sterke eenheid. Te Velde behandelt zeer uiteenlopende politieke tradities, wat bij tijd en wijle de vraag oproept in hoeverre zij vergelijkbaar zijn. Is een ju-

ALGEMEEN

De verborgen tradities van het politieke spel

Henk te Velde, Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland (Bert Bakker; Amsterdam 2010) 320 p., €24,95 ISBN 9789035135451

ridisch verankerde en ‘tastbare’ monarchie op eenzelfde manier een traditie als een ongrijpbare klaagzang op de ‘regentenmentaliteit’ dat is? Te Velde lost dit probleem op door het begrip traditie in zijn inleiding nogal ruim te definiëren als ‘een gedeelde en doorgegeven praktijk’ (p.11). Een dergelijke definitie is breed toepasbaar, maar biedt weinig houvast. Daar komt bij dat Te Velde geen helder onderscheid maakt tussen traditie en gewoonte: eerst stelt hij dat een

traditie continuïteit als norm oplegt en daarmee ‘meer dan een gewoonte’ is. Maar vervolgens vraagt hij zich af hoe bewust die continuïteit eigenlijk wordt beleefd, om uiteindelijk tot de slotsom te komen dat ‘de krachtigste traditie [...] misschien wel gewoonte of vanzelfsprekendheid geworden [is]’ (p. 11).

Het gevolg van deze onduidelijkheid is dun cement, en Te Veldes analyse lijdt daaronder. De hoofdstukken vormen op zichzelf interessante beschouwingen, maar geven weinig inzicht in de werking van politieke tradities als zodanig. Ondanks deze kantekening heeft het boek veel te bieden. *Van regentenmentaliteit tot populisme* leest prettig weg en bestrijkt in klein bestek een groot aantal pijlers van de Nederlandse democratie. De regentenmentaliteit en de grondwet, de monarchie en de Tweede Kamer, het ambt van de minister-president en de politieke partijvorming, het poldermodel, de Nederlandse verhouding tot het buitenland en het populisme passeren achtereenvolgens de revue.

De cultuurhistorische blik die Te Velde hanteert is niet onbeproefd, maar levert verrassende inzichten op, vooral wanneer hij op deze wijze discontinuïteiten blootlegt waar tot dusver continuïteit werd verondersteld. Zo beschrijft het hoofdstuk over de Nederlandse regentenmentaliteit dat de klacht over regenten weliswaar oud is,

maar dat dit in de negentiende en vroege twintigste eeuw vooral verwees naar misstanden en ‘baantjesjagerij’ in het openbaar bestuur. Pas in de jaren zestig kreeg de term ‘regentenmentaliteit’ de bijsmak van arrogant en ondemocratisch bestuur, precies in de periode dat democratisering van het publieke bestuur hoog werd aangeslagen.

Heel anders is het artikel over de grondwet, waarin Te Velde ingaat op de vraag waarom de Nederlandse grondwet, in tegenstelling tot elders, nauwelijks inzet is geweest van politiek debat. Hij wijst op de continuïteit met het verleden die in Nederlandse grondwetdebatten is gezocht. De grondwet werd sinds 1815 bijvoorbeeld wel herzien, maar nooit vervangen. Ook de praktische kant van de zaak heeft Te Velde goed in het vizier. Van 1898 tot 1973 vielen de jubileumjaren van de grondwet van 1848 samen met die van Oranje. Met de vorstin als concurrent maakten de grondwetjubilea geen kans.

Theoretischer is de beschouwing over politieke partijen. Te Velde problematiseert het verschijnsel ‘partij’ als institutie door erop te wijzen dat een partij, vooral in de negentiende en vroege twintigste eeuw, veelomvatter was dan tegenwoordig wordt verondersteld. Een politieke partij was in de verzuilde tijd immers niet alleen een belangenbehartiger in het parlement, maar vormde in de woorden van historicus Piet de Rooy ook een ‘morele gemeenschap’, vaak met religieuze trekjes. Zo biedt

Te Velde inzicht in het verschijnsel van de partijcultuur die politieke partijen sterk heeft gevormd. Helaas blijft de omgekeerde beweging – de ideologische inzet van religie – onbesproken, waardoor slechts één kant van de religieus-ideologische vervlechting wordt belicht die later ‘verzuiling’ is genoemd.

De flexibele omgang met het begrip ‘traditie’ geeft Te Velde de mogelijkheid om een breed scala aan onderwerpen te behandelen die tot het institutioneel geheugen van de Nederlandse politiek behoren. Deze brede aanpak belemmert zijn analyse van politieke tradities als zodanig, maar het zou onterecht zijn om het eindresultaat slechts daaraan af te meten. Te Velde heeft een breed en zeer toegankelijk boek geschreven over uiteenlopende verschijnselen die samen belangrijke fundamenteen vormen voor het Nederlandse politieke bestel. Zijn soepele wijze van vergelijken, zowel met situaties uit het verleden als met het buitenland, zijn vaak verhelderend en origineel, en de reikwijdte van de gebruikte historiografie is indrukwekkend. Daarmee maakt *Van regentenmentaliteit tot populisme* een gevarieerde cultuurhistorische mars door de politieke instituties van Nederland.

Bram Mellink

Universiteit van Amsterdam

Dit boek zou verplichte literatuur moeten zijn voor iedereen die zich met de archeologie en kunstgeschiedenis van het mediterrane gebied bezighoudt. Afgezien van de grote geografische spreiding die door de verschillende casestudies wordt gedekt, bieden Shelley Hales en Tamar Hodos een boeiend theoretisch

kader dat nieuw licht werpt op de studie van de oude culturen rondom de Middellandse Zee. Tevens is het boek een zeldzaam voorbeeld van goed op elkaar afgestemde artikelen die goed ingeleid worden en daardoor een samenhangend geheel vormen. Bij de meeste geredigeerde bundels, die samengesteld zijn uit bijdragen van verschillende auteurs, is eenheid ver te zoeken. Vaak vallen één of meerdere bijdragen uit de toom maar bij Hales en Hodos – beiden senior lecturer aan de University of Bristol – valt alles op z’n plek. Een knappe prestatie. David Mattingly, die het concluderende hoofdstuk voor z’n rekening nam,

OUDEHEID

Hybride identiteiten in de Oudheid

Tamar Hodos en Shelley Hales eds., Material Culture and Social Identities in the Ancient World (Cambridge University Press; Cambridge 2010) 350 p., ill., €72,- ISBN 9780521767743

legt uit hoe dat is gelukt. De voorlopige versies van de hoofdstukken hebben blijkbaar gecirculeerd onder de auteurs en men heeft elkaar van commentaar voorzien (p.283). Ongetwijfeld was dit een tijdroevend proces, met veel werk voor de redacteurs, maar het is allemaal de moeite waard geweest.

Echter, de belangrijkste reden dat dit boek zo’n eenheid is, ligt in de consequente toepassing van een specifiek theoretisch kader. De eerste drie hoofdstukken, door Tamar Hodos, Carla Antonaccio en Richard Hingley, zetten een onderzoekslijn uit die weg leidt van typologieën, stijlanalyses en grote begrippen zoals *Romanization* en *Hellenization*. Daarvoor in de plaats komen begrippen als *social identity*, *hybridity*, *the global and the local* en *colonization*. Daarnaast wordt met name door Hodos en Antonaccio gepleit voor meer aandacht voor wat materiële cultuur ons te melden heeft als volwaardige bron van kennis.

De auteurs van de drie theoretische hoofdstukken leunen sterk op recente ontwikkelingen in de culturele antropologie en de koloniale geschiedschrijving. Toegepast op de Griekse en Romeinse oude geschiedenis leidt dit tot de conclusie dat visies op Griekse of Romeinse overheersing, als een éénrichtingsverkeer van de overheerser naar de onderworpenen, moeten worden herzien. Het is veel productiever en realistischer uit te gaan van wederzijdse beïnvloeding en dus van flexibele identiteiten; van hybride situaties waarbij 'the global and the local' elkaar hebben beïnvloed. In de koloniale geschiedschrijving is hybriditeit, en de scheppende kracht daarvan, lange tijd genegeerd. Gemengde bevolkingsgroepen werden om politieke redenen niet als volwaardig gezien. Men behoorde óf tot de groep van de overheerser óf tot de verschillende tribale groepen die overheerst werden. Het bestaan van een middengroep werd lang ontkend (zie onder meer Young 1995). Toch zijn het vaak die middengroepen geweest waar nieuwe cultuuruitingen uit voortkwamen, vaak zichtbaar in materiële cultuur.

De auteurs van *Material Culture and Social Identities in the Ancient World* putten rijkelijk uit recente theoretische literatuur uit de culturele antropologie en postkoloniale studies. Daarbij moet gezegd worden dat ze wel enkele werken missen, zo worden bijvoorbeeld Robert Young *Colonial Desire. Hybridity in Theory, Culture and Race* (London and New York: Routledge, 1995), Daniel Miller (ed.) *Worlds Apart. Modernity through the prism of the local* (London and New York: Routledge, 1995) en Brah and Coombes (eds.) *Hybridity and its discontents. Politics, Science, Culture* (London and New York: Routledge, 2000) niet genoemd. Dit heeft echter geen invloed op de algemene boodschap die ze willen overbrengen: erken en herken flexibele identiteiten en de invloeden daarvan op materiële cultuur, en heb aandacht voor het koloniale machtspeel. Met deze uitgangspunten gaan de auteurs aan de slag.

Corinna Riva analyseert in 'Ingenious Inventions: Welding Ethnicities East and West', de interactie tussen Grieken en niet-Grieken in Etrurië op basis van vondsten uit het San Paolo graf. Michael Sommer's studie naar 'Mediterranean Economy and Trade' concentreert zich op de constructie van identiteit bij de Feniciërs op basis van externe bronnen over deze beroemde handelaren en hun relaties onderling, bijvoorbeeld tussen Tyre, Byblos en Carthago. Als we uitgaan van literaire bronnen, zoals de Odyssee, dan worden de Feniciërs beschreven als een homogene groep met duidelijke karakteristieken (zoals 'gewiekste handelaren' en 'uitstekende zeevaarders'). Uitgaande van archeologische bronnen komen we echter

tot een heel ander beeld. De diversiteit die daarbij opvalt, duidt veel eerder op een 'highly hybrid class of merchants [...] whose cultural borders seem to be blurred' (p.117).

In 'Samothrace: Samo- or Thrace?' gaat Petya Ilieva in op aardewerk van Samothrace in het noorden van de Aegeïsche Zee. In hoeverre kunnen we daaruit conclusies trekken 'trying to identify the Samians'? Ook hier valt het hybride karakter van de vondsten op (p.157). Lloyd Llewellyn-Jones houdt zich bezig met 'The Big and Beautiful Women of Asia'. Middels motieven op gemmen legt hij uit dat de interactie tussen verschillende bevolkingsgroepen niet alleen in elitekringen voorkwam, maar juist ook in vrijwel alle andere geledingen van de Anatolische samenleving. Elena Isayev focust op de materiële cultuur van het zuiden van Italië in de derde en tweede eeuw voor Christus met de veelzeggende titel: 'Unintentionally Being Lucanian: Dynamics beyond Hybridity'. Wat vertelt de oude materiële cultuur van Lucania ons over de identiteit, of het gevoel van identiteit van de mensen die er woonden? Zagen de mensen zichzelf als Lucaans? Het antwoord is vermoedelijk vrij simpel: het hangt er van af wie het vraagt. Afhankelijk van de context meten mensen zich een bepaalde identiteit aan, maar die identiteit is vrijwel nooit statisch. Dat is in het heden dagelijks waarneembaar, maar het was ook in de Oudheid een vaak gebruikt instrument om politiek of economisch voordeel te behalen of gewoon om zichzelf sociaal een plaats in de samenleving te geven. Hierbij valt het antropologische karakter van de conclusie op. Een antropologisch veldwerker die terugkomt uit de binnenlanden van Nieuw-Guinea komt tegenwoordig tot dezelfde slotsom. Eén van de redacteuren, Shelley Hales, concentreert zich op 'Tricks with Mirrors' in het huidige Oostenrijk. En ten slotte houdt Annetta Alexandridis zich bezig met een analyse van vrouwenbeelden van de tweede eeuw na Christus.

David Mattingly zet in het laatste hoofdstuk alles nog een keer op een rij; te veel om in deze recensie aan bod te laten komen. Eén ding wil ik de lezer echter niet onthouden. Er wordt in dit boek definitief afgerekend met 'gekleurde' begrippen als *Romanization* en *Hellenization* (p.285-287). Deze termen simplificeren een werkelijkheid die veel ingewikkelder en tegelijkertijd ook veel boeiender in elkaar zit. *Romanization* en *Hellenization* benoemen processen en tegelijkertijd de uitkomsten. Een dergelijke *self-fulfilling prophecy* is een wetenschappelijke doodzonde. Dit boek laat zien dat het ook anders kan.

Pieter ter Keurs

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Wat betekende het voor een inwoner van Romeins Spanje of Britannia om 'Romeins' te zijn? Bestond er zoiets als een Romeinse identiteit? En zo ja, hoe werd die beleefd door de van oorsprong niet-Romeinse bevolking van de provincies van het Romeinse rijk? Deze vragen vormden het uitgangspunt van de studie van de Britse archeologe Louise Revell, die een bewerking is van haar gelijknamige proefschrift. Zij begeeft zich met deze vragen op het netelige terrein van de 'Romanisering', een omstreden begrip waarover al sinds het begin van de twintigste eeuw een fel debat gevoerd wordt. In een neutrale omschrijving is 'Romanisering' de culturele verandering die het gevolg was van de Romeinse overheersing in met name de westelijke provincies van het Romeinse Rijk. Door de ideologische lading van de discussie (met ideeën over een 'superieure' Romeinse cultuur die opgelegd werd aan, of spontaan overgenomen door, een onbeschaaft inheemse bevolking) is dit op zich bruikbare begrip zo zeer in diskrediet geraakt, dat vele moderne onderzoekers het verwerpen of vervangen door het vagere 'globalisering'. Revell weet echter de ergste voetangels en klemmen van het debat te omzeilen door zich niet te richten op het proces van Romanisering met de onvermijdelijke tegenstelling tussen 'Romeins' en 'inheems', maar op de betekenis van de Romeinse overheersing en cultuur voor de lokale bevolking van het Romeinse Rijk. Niet 'Romeins worden', maar 'Romeins zijn' staat dus centraal in deze studie. Revell verwerpt daarbij een uniforme, statische definitie van de Romeinse identiteit. In plaats daarvan wil ze inzicht bieden in de veranderende betekenissen die inwoners van verschillende gebieden van het Romeinse Rijk gaven aan het begrip 'Rome' en 'Romeins'.

Revell bakent haar terrein zorgvuldig af. Ze kiest voor een beperkte periode, de tweede eeuw na Christus, en voor drie gebieden: de Romeinse provincies Baetica (het huidige Andalusië), Tarraconensis (de regio rond Tarragona in noord-oost Spanje) en Britannia. Als archeologe richt zij zich niet op de literaire bronnen, maar op de monumentale architectuur die kenmerkend is voor op Romeinse leest geschoeide steden: de *fora* met hun zuilengangen en openbare bouwwerken, tempels, basilica's, (amfi)theaters en badhuizen. Haar belangstelling gaat uit naar het gebruik van deze bouwwerken en de invloed die zij uitoefenden op de mensen die er kwamen om te offeren, te procederen, politiek te bedrijven, te baden of de gladiatorenspelen te bezoeken. Deze strikte afbakening naar tijd en plaats en de beperking van haar bronnenmateriaal tot de monumentale architectuur en enkele ere-

voetief-inscripties is tegelijk de kracht en de zwakte van het boek. Het staat garant voor een duidelijke structuur en een originele invalshoek, maar leidt tot de vage conclusie dat er geen éénduidige Romeinse identiteit bestond, maar 'a discourse of Romanness' (p.193) tussen Romeinen en de niet-Romeinse bevolking; een magere conclusie die bovendien een sterke overeenkomst vertoont met het uitgangspunt van het boek.

Na een inleidend hoofdstuk waarin de belangrijkste theorieën en begrippen kort worden toegelicht, wordt het boek opgebouwd aan de hand van vier thema's die ieder een hoofdstuk bestrijken: de stad als ideaal, de Romeinse keizer, godsdienst en status. Elk van deze hoofdstukken

bestaat uit een algemene inleiding gevolgd door een aantal *case studies*: steden binnen de gekozen regio's aan de hand waarvan het thema wordt uitgediept. Revell geeft daarbij een helder overzicht van de verschillende typen steden, hun plattegronden en hun monumentale architectuur. Hierbij wreekt zich echter haar beperking tot Romeins Spanje en Britannia. De verschillen tussen de monu-

mentale stedelijke architectuur van Romeins Spanje en het veel minder geürbaniseerde Britannia zijn welbekend en Revell kan hier weinig aan toe voegen. Door ook een regio in Noord Afrika te betrekken of één van de Grieks sprekende provincies, had de auteur meer reliëf kunnen geven aan de verschillende vormen van stedelijk leven in de Romeinse provincies.

De hoofdstukken over de macht en representatie van de Romeinse keizer, met aandacht voor de keizercultus, en over religie, met nadruk op heiligdommen en rituelen, stellen de beleving van de lokale elite centraal. Politieke functies waren voorbehouden aan mannen uit de lokale elite en hieruit werden ook de meeste priesters en priesters-teressen gerekruteerd. Zij waren dan ook degenen die actief gebruik maakten van de raadszalen, basilica's en andere monumentale gebouwen in het centrum van de steden. Bovendien schonken zij als stedelijke weldoeners op eigen kosten openbare gebouwen, waarvoor zij dan vaak weer met een standbeeld geëerd werden. Welke invloed deze gebouwen, en de beelden van Romeinse keizers in en bij deze gebouwen, hadden op andere lagen van de bevolking (boeren, handels- en ambachtslieden, slaven en vrijgelatenen) is veel moeilijker te reconstrueren. Zij bezochten de badhuizen, theaters en amfitheaters en namen deel aan de religieuze rituelen, feesten en processies in de stedelijke centra, waardoor zij – in de woorden van Revell – de macht van Rome en de keizer legitimeerden en reproduceerden. Hierbij legt zij er de nadruk op dat

OUDEHEID

De Romeinse identiteit

Louise Revell, *Roman Imperialism and Local Identities* (Cambridge UP; Cambridge 2009) 236 p., €68,99
ISBN 9780521887304

verschillen in stadsplanning, monumentale architectuur en de frequentie van inscripties laten zien dat verschillende steden, en verschillende groepen van de bevolking daarbinnen, Rome en 'Romeins zijn' anders interpreteerden. Een beleving van Romeinse identiteit ontstond in een wisselwerking tussen de vertegenwoordigers van de Romeinse macht en de lokale bevolking.

In het laatste hoofdstuk staat de sociale status van de verschillende groepen van de bevolking centraal. Welk verschil maakte het voor de beleving van een Romeinse identiteit of iemand man of vrouw was, tot de elite behoorde of tot een lagere sociale groep, vrijgeboren was of vrijgelaten? Revell waarschuwt er terecht voor om niet de beleving van de mannelijke politieke elite tot norm te verheffen, maar komt voor de overige groepen niet veel verder dan dat 'Romeins zijn' iets is 'which each person understands in a different way' (p.189). Dit is ongetwij-

feld juist, maar het roept meteen de vraag op, op welke manier verschillend en waarom? Een vraag waarop haar bronnenmateriaal helaas geen antwoord toelaat. Al met al schetst het boek een genuanceerd beeld van de culturele wisselwerking tussen 'Rome' en de lokale bevolking in een aantal steden in Romeins Spanje en Britannia, met nadruk op hun onderlinge verschillen. Opvallender dan deze verschillen blijft echter het feit dat niet alleen de bevolking van de Romeinse provincies maar ook wij nu nog steeds de door haar bestudeerde stadsplanning en monumentale gebouwen onmiddellijk als 'Romeins' herkennen. Is het misschien toch tijd voor een eerherstel van de Romeinse identiteit?

Emily Hemelrijk

Universiteit van Amsterdam

De interesse in de 'slechte heersers' van het Romeinse keizerrijk lijkt in de laatste jaren weer op te flakkeren in het Nederlandse taalgebied. Dit jaar publiceerde ook Anton van Hooff over dit thema. Hij besloot zich niet enkel op een keizer te richten (Nero), maar zijn verhaal te combineren met dat van zijn befaamde raadgever, de stoïcijnse filosoof Seneca. Van Hooff begint zijn werk met de ondergang en zelfmoord van beide personen – een onderwerp dat de auteur al erg lang interesseert. De rest van het boek is chronologisch opgebouwd en brengt wisselend Nero en Seneca aan bod. We leren over Seneca's vader, zijn opvoeding en carrière onder Tiberius en Caligula, en zijn verbanning tijdens de heerschappij van Claudius. Dankzij Agrippina kan hij terugkeren naar Rome als leraar voor haar zoon Nero. Hierna verschuift de focus van het boek langzaam naar de jonge keizer, zeker na Seneca's vertrek uit de politiek. Wel komen we nog meer te weten over het literaire werk dat de filosoof in deze periode bezighield. De auteur geeft ons een mooi overzicht van de traktaten, overpeinzingen en toneelstukken die Seneca als een erfenis heeft nagelaten aan de wereld. Daaronder ook teksten die vermoedelijk minder bekend zijn bij het brede publiek zoals *Apocolocyntosis*, *De Clementia* of *De Consolatione ad Polybium*. De schrijver biedt zo een geslaagd overzicht van Seneca's leven en werk.

Van Hooffs bewondering voor de stoïcijn lijkt zijn interesse in Nero helaas te overvleugelen. Seneca is de held

OULDHEID

Een raadgever en zijn keizer

Anton van Hooff, Nero & Seneca: de despoot en de denker (Ambo; Amsterdam 2010) 256 p., ill, € 24,95 Euro, ISBN 9789026322839.

van het hele verhaal. Een held met fouten, die soms verkeerde keuzes maakt, maar daardoor des te bruikbaar is voor het thema van wat een intellectueel moet doen in een staat beheerst door een tiran. Het zijn keuzes waar denkers onder het fascisme en communis-

me eveneens voor stonden. Deze insteek maakt Nero tot de antiheld van het verhaal, een kwaadaardige kracht die Seneca belaagt en uiteindelijk zelfs tot zelfmoord dwingt. Maar de laatste woorden van het boek maken duidelijk wie de eigenlijke winnaar is: 'Het doodsbefel van Nero gaf hem de laatste kans om zich te zuiveren. Hij stilerde de gedwongen zelfdoding als een vrije dood. Zo won de denker het uiteindelijk van de despoot.' (p.243).

Het beeld dat we van Nero en zijn heerschappij krijgen is dan ook allesbehalve positief. Hij wordt keizer na de moord op Claudius, maar houdt meer van zingen en lier spelen dan van heersen. Dat geeft Seneca en Burrus vijf gouden jaren lang de kans om de macht in handen te houden, terwijl Nero zuipt, onrust stookt en verliefd wordt op een slavin. Ondanks zijn twee goede raadgevers vervalt de keizer van kwaad tot erger: hij vermoordt zijn broer, moeder en vrouw en valt onder slechte invloeden als Poppaea en Tigellinus. Het gevolg van zijn slecht beleid is de opstand van Vindex, een man die de wereld wil bevrijden van 'een wrede, onwaardige tiran' (p.238). Op het einde van zijn leven blijft Nero onzinnige plannen smeden, en pleegt op onwaardige manier zelfmoord.

Van Hooff is vertrouwd met een aantal recente stu-

dies rond Nero en zijn keizerschap, waaronder Hekster, Griffin en Champlin. Hij onderkent dat de keizer populair was en bleef bij de massa, maar gehaat werd door de elite. Aangezien de antieke schrijvers uit de vooraanstaande klassen kwamen, verdraaiden zij Nero's heerschappij en beeldden hem af als tiran. De christenen, die in hem de antichrist zagen, voltooiden dit beeld (pp.121 en 239). Van Hooff gaat echter voorbij aan deze kanttekeningen en maakt op kritiekloze wijze gebruik van de antieke bronnen: die worden bijna overal zonder commentaar nagevolgd, waardoor de tekst regelmatig vervalt in een parafraze van Tacitus, Suetonius of Cassius Dio (bijvoorbeeld op pp. 54, 136 of 161). Waarom zouden deze, naar het oordeel van de auteur zelf, vijandige bronnen een objectief relaas van Nero's leven en heerschappij overleveren? Het gevolg is in elk geval dat dit werk niet alleen niets bijdraagt tot de studie van Nero maar ook de bestaande kijk op de keizer als een schurk en moordenaar bekrachtigt. Nochtans rammelt er heel wat aan het verhaal dat de literaire bronnen – en dus ook van Hooff – ons vertellen.

Voor het beschrijven van de ondergang van Nero maakt de auteur vooral gebruik van het uitgebreide relaas van Suetonius. Die benadrukt de onzinnige plannen van de keizer en zijn gebrek aan actieve maatregelen (p.29), gevolgd door een vlucht uit de stad naar de villa van zijn vrijgelatene, Phaon (pp.31-33). Deze tocht kan ook worden geïnterpreteerd als een metafoor voor zijn dood. Wij weten echter uit andere bronnen dat Nero actief maatregelen nam: hij ontbood troepen naar Italië, en riep er nieuwe samen. Nero's jeugd is eveneens gebaseerd op Suetonius' versie. Literair onderzoek toont echter dat we de biograaf niet mogen vertrouwen: de ondeugden van de 'slechte keizers' worden naar hun jeugd getransporteerd. Het sinistere voorteken dat Seneca kreeg toen hij aan Nero's opleiding begon (p.99), is een overduidelijk verzinzel dat de keizer met Caligula, voor de antieke schrijvers zijn voorloper in kwaadaardigheid, moest verbinden.

Ook zijn er vraagtekens te zetten bij enkele moorden die Nero in de schoenen geschoven worden. De dood van Claudius is een duidelijk geval van vergiftiging, alleen is het niet zeker wie er achter deze moord zit (p117). De ver-

giftiging van Britannicus (p.135) is twijfelachtig, en het zou best kunnen gaan om epilepsie, naar de mening van sommige moderne auteurs. Tacitus' relaas over de dood van Agrippina, die Van Hooff volgt, is waarschijnlijk dramatische, goed geschreven fictie. Zo vermeldt de schrijver het gesprek tussen Agrippina en haar vrijgelatenen aan boord van het bekende toneelschip (p.160). Maar het is niet duidelijk wie dat verhaal heeft overgeleverd: de dode vrijgelatenen of de vermoorde Agrippina? De verwijzing naar Jocasta (p.162-163) is één van de literaire elementen in het verhaal. De behandeling van haar lichaam (p.163) is een inversie van het einde van Euripides' *Bacchae*.

Ten slotte maakt Van Hooff het boek levendiger, en relevanter voor het brede publiek, door verwijzingen naar andere historische periodes (p.144) en figuren zoals Voltaire, Obama of Calvin (pp.107 en 141). Spijtig genoeg wordt de heerschappij van Nero ook opvallend veel met het fascisme (pp.16, 38, 70, 164, 167, 239) en communisme (pp.118, 125, 164) vergeleken en verbonden. Die gelijkenis gaat, mijns inziens, niet op. De 'terreur' van Nero's tijd was beperkt tot Rome, en is sterk overdreven: Tacitus vermeldt iets meer dan twintig slachtoffers onder de door Nero geviseerde *ordo senatorum*. Er waren geen systematische vervolgingen en de overheid beschikte in de verste verte niet over de controlemiddelen of reële macht van, bijvoorbeeld, nazi-Duitsland. Zou Van Hooff overigens dezelfde vergelijkingen maken als hij een geschiedenis van Augustus, Karel de Grote of Elizabeth had geschreven? Het valt te betwijfelen.

Van Hooff biedt in zijn boek een populaire kijk op het leven van twee voor eeuwig met elkaar verbonden figuren uit de eerste eeuw van onze jaartelling. Voor zijn geschiedenis van Seneca lijkt zijn studie van de bronnen te volstaan: we krijgen een beeld van het leven, de daden en de werken van de bekende filosoof voorgeschoteld. Een eerlijke geschiedenis van Nero kunnen we bij een parafrasering van de bronnen echter niet verwachten. Daarop zal het grote publiek nog iets langer moeten wachten.

Sam Van Overmeire

Vrije Universiteit Brussel

Aan de vrije wil hebben theologen, filosofen en andere wetenschappers al heel wat woorden gewijd. Recentelijk nog kwam in Nederland een cognitieve neurowetenschapper in het nieuws met zijn stelling dat de menselijke vrije wil niet bestaat. De Duitse historica Verena Postel verwijst naar het hedendaagse debat, maar haar studie heeft een heel andere invalshoek en gaat over de middeleeuwse discussie over arbeid en wilsvrijheid. Zij concentreert zich op de vraag in hoeverre auteurs van de laatantieke periode tot de late middeleeuwen arbeid als handelingsveld van de vrije wil begrepen, waardoor menselijke handelen centraal kwam te staan in zelfverwezenlijking van de mens. De discussie raakte zo ook aan de spanning tussen goddelijke genade en menselijke verdienste als grond voor het eeuwige heil.

Postel karakteriseert haar studie als een *Geistesgeschichte* en mentaliteitsgeschiedenis; ze vat teksten op als individuele gedachten die opgeschreven zijn met het oog op een bepaald doel en publiek. Vanwege de inhoud van de besproken bronnen heeft het boek echter een sterke filosofisch-theologische inslag. De waardering van arbeid kende twee uitersten in de middeleeuwen. Enerzijds was er het standpunt dat het vrijwillig handelen van de mens ten minste bijdraagt aan het zielenheil, anderzijds de opvatting dat het eeuwige leven geheel van de genade Gods afhangt en dat arbeid een straf is ten gevolge van de zondeval. Postel merkt op dat weinig auteurs dit vraagstuk consistent of systematisch uitwerken en daarom beoogt ze hun ideeënwereld en mentaliteit te reconstrueren als context waarin arbeid ter sprake werd gebracht.

Op chronologische wijze analyseert Postel het arbeidsbegrip in de teksten van de kerkvaders Augustinus en Ambrosius uit de vierde eeuw tot en met de dertiende-eeuwse theoloog en filosoof Thomas van Aquino. Naast de bekende opvattingen van arbeid als scheppingsopdracht, middel tot ascese, voorwaarde voor autarkie en liefdadigheid, traceert ze een betekenis van arbeid die niet eerder is benoemd. Volgens sommige middeleeuwse auteurs heeft de mens namelijk door zijn handelen vrije keus om bij te dragen aan zijn zielenheil. Arbeid werd daarmee opgevat als voorwaarde voor goddelijke genade. Deze opvatting staat in contrast met het *sola gratia*-principe, dat door de late Augustinus werd benadrukt in zijn strijd tegen Pelagius.

Ambrosius huldigde een positiever mensbeeld en zag de menselijke natuur niet als geheel gecorrumpeerd. Hij

meende dat de mens van God een vrije wil heeft gekregen, wat hem verplicht om in zijn handelen bij te dragen aan zijn verlossing. Deze zienswijze en daaruit volgende verdienstenethiek hadden een grotere invloed in de middeleeuwen dan Augustinus' genadeleer. In de zesde eeuw speelde er evenwel een conflict over menselijke wilsvrijheid. Bisschop Fulgentius van Ruspe verdedigde daarin de positie van Augustinus, terwijl zijn collega Caesarius van Arles arbeid als morele plicht in het aardse leven beschouwde en in die zin voorwaarde om het hemelse leven te ontvangen.

De vijfde-eeuwse woestijnvader Johannes Cassianus en de Karolingische geleerde Hrabanus Maurus zagen de wilsvrijheid van de mens als mogelijkheid om zijn aangeboren goedheid aan te wenden en daarmee een terugkeer tot God te bewerkstelligen. Hrabanus' tijdgenoten Lupus van

Ferrières en Hincmar van Reims waren echter behoudender in hun waardering van de menselijke arbeid; zij zagen Gods genade als enige weg tot eeuwige heil. De bekende Karolingische hofgeleerde Johannes Scotus nam in de discussie over de voorzienigheid weer een andere positie in. Hij zag de mens – naar Gods beeld geschapen – en zijn handelen als in beginsel goed; de predestinatie kan een ieder daarom alleen ten goede komen. Door arbeid als morele inspanning behoudt de mens zijn oorspronkelijke goedheid en een godwelgevallig leven, waardoor hij terugkeert naar zijn schepper. Ook bisschop Ratherius van Verona legde een nadruk op de morele plichten van de mens: arbeid is onderdeel van het aardse leven van de gelovige en om die reden onmisbaar voor het eeuwige leven.

De latere auteurs die Postel behandelt – vertegenwoordigers van de scholastiek Petrus Abaelardus, Johannes van Salisbury en Thomas van Aquino – beschouwden de wilsvrijheid van de mens als gegeven. De mens is in zijn handelen medeverantwoordelijk voor het bereiken van het eeuwige leven. Hij heeft van God de beslissingsvrijheid over zijn handelen ontvangen en kan door arbeid terugkeren tot God. Onder invloed van de Aristoteles' denken, gaf Thomas een filosofische onderbouwing aan de menselijke wilsvrijheid in relatie tot arbeid. Arbeid is een aspect van de activiteiten van de mens waarmee hij zijn levensdoel kan verwezenlijken. Het voortdurend handelen (*operatio*) van de mens draagt bij aan zijn aardse geluk, maar ook aan de voltooiing van de menselijke natuur in de zaligmaking. Arbeid verschijnt dus als handelingsveld

MIDDELEEUWEN

Goddelijke genade of menselijke verdienste?

Verena Postel, *Arbeit und Willensfreiheit im Mittelalter* (Franz Steiner Verlag; Stuttgart 2009)
189 p., € 40,10 ISBN 9783515093934

van de mens die uit vrije wil zijn aangeboren goedheid door Gods genade kan verwezenlijken.

Op heldere en gestructureerde wijze bespreekt Postel de opvattingen van de auteurs. Dit maakt het boek tot een waardevolle en leerzame studie voor onderzoekers uit verschillende disciplines. Hoewel het thema ook interessant is voor niet-specialisten, is de studie voor hen minder toegankelijk. De inleiding en de conclusie zijn erg beknopt en de besproken auteurs worden met weinig woorden aan de lezer geïntroduceerd. Helaas wordt niet expliciet vermeld op grond waarvan de besproken teksten zijn geselecteerd en evenmin belicht Postel de invloed van teksten op latere auteurs. De gang van de intellectuele en theologische discussies over de vrije wil en arbeid in de vroege middeleeuwen blijft daardoor onduidelijk. Ten slotte blijft de summier historische contextualisering van leef- en denkwereld van de auteurs oppervlakkig,

waardoor de ambitie om een mentaliteitsgeschiedenis te schrijven niet echt wordt waargemaakt. Het gaat Postel vooral om de inhoud van de teksten.

In het licht van Postels verwijzing naar de huidige discussie over de menselijke vrije wil was een kritische analyse van het arbeidsbegrip op haar plaats geweest. Want past het middeleeuwse arbeidsbegrip nu in de bekende economische structuur van vervreemding-arbeid-thuiskomst? Volgens alle grote ideologieën van de twintigste eeuw kan de kloof tussen de mens en zijn natuur door arbeid worden overbrugd. De uitkomst van de geschiedenis is echter dat zelfs het liberaal-kapitalisme niet meer als zaligmakend wordt gezien.

Arie van Steensel

Birkbeck, University of London

Er is een merkwaardige gelijkens aan te wijzen tussen de Nederlandse afdeling van de Hell's Angels en de groep historici die zich hoofdzakelijk bezig houdt met de geschiedenis van de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Beiden werden de afgelopen decennia gedomineerd door een man die bekend staat onder de bijnaam 'Big Willem.' De ene Willem is inmiddels onzacht in aanraking gekomen met justitie, met de andere is het gelukkig beter vergaan. Na een *fin de carrière* als rector van het NIAS is Wim Blockmans in 2010 met emeritaat gegaan en het is typerend voor het soortelijk gewicht van deze onderzoeker dat die gebeurtenis niet met één, maar met meerdere huldeboeken werd opgeluisterd. *Bourgondië voorbij* is een van die boeken en bundelt de hommages van Blockmans' voormalige promovendi.

Het lijvige boek bestaat uit 26 artikelen over een brede waaier van thema's, zodat het onmogelijk is om die allen in het bestek van deze bespreking uitgebreid aan bod te laten komen. Als geheel vormen ze echter een interessante staalkaart van de manier waarop de huidige generatie Nederlandse mediëvisten omgaat met de erfenis van hun voorgangers en de nieuwe wegen die ze daarbij bewandelen. Daarbij wordt vooral duidelijk hoezeer het onderzoek naar de Nederlanden in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw zich heeft verbreed. De eerste cluster artikelen (onder de noemer 'Vorsten en hoven') heeft betrekking op de klassieke 'geschiedenis van de macht' in de Bourgondisch-Habsburgse periode, maar de bijdragen

MIDDELEEUWEN

Bourgondisch eerbeton aan 'Big Willem'

Mario Damen en Louis Sicking eds.,
Bourgondië voorbij. De Nederlanden
1250-1650 (Verloren; Hilversum 2010)
464p., ill., € 39,- ISBN 9789087041663

van onder meer Robert Stein, Hanno Wijsman, Louis Sicking en Marie-Ange Delen geven aan dat het klassieke institutioneel-diplomatieke perspectief inmiddels is uitgebreid met vragen over legitimiteit, cultuurbeleving en sociale organisatievormen. Op vergelijkbare wijze geeft de tweede cluster artikelen ('Edelen en ambtenaren', met onder meer bijdragen van Mario Damen, Antheun Janse, Hans Cools en Arie van Steensel) aan

hoezeer de sociale geschiedenis van de late middeleeuwen zich heeft bevrijd van haar oorspronkelijke functie als hulpwetenschap bij de studie van politieke elites. De derde reeks bijdragen, gebundeld onder de noemer 'Mensen en markten', toont een kruisbestuiving tussen economische en sociaal-culturele vraagstellingen. Naast de meer klassieke economische bijdragen van bijvoorbeeld Job Weststrate en Hanno Brand over de Hanzesteden, bevat dit deel bijvoorbeeld ook artikelen over de contemporaine perceptie van een zestiende-eeuwse scheepsramp bij Texel (Milja van Tielhof) en de veranderende positie van konijnenconsumptie als statussymbool in de vroegmoderne periode (Petra van Dam). Het laatste luik, 'Recht, oorlog en opstand', verzamelt artikelen die ingaan op de geschiedenis van het krijgswezen en rechtsbedeling. Ook deze thema's worden niet langer beheerst door een etatistisch perspectief, wat vooral duidelijk wordt in de bijdrage van Peter Hoppenbrouwers over de militaire activiteiten van vorsten en edelen in Brabant en Holland. Als zodanig blijkt uit dit boek dat Blockmans een onderzoekstraditie

achterlaat die voldoende vitaal is om ook in de komende jaren aansluiting te vinden met de debatten die in de internationale publicatiefora worden gevoerd.

Ondanks de thematische verscheidenheid die met deze verbreding van het blikveld gepaard gaat, zijn de meeste bijdragen heel gelijkwaardig in opzet. Het gaat doorgaans om artikelen die relatief bescheiden zijn in hun ambities, maar vanuit kritisch bronnenonderzoek gericht ingaan op goed gedefinieerde vraagstellingen. Een uitzondering is de bijdrage van Marjolein 't Hart, die een ingrijpende historiografische revisie op de splitsing tussen Noord en Zuid in de Opstand bepleit op grond van de verschillende politieke tradities en financiële organisatievormen in Holland, Vlaanderen en Brabant. Het is echter wel jammer dat geen gebruik is gemaakt van recent onderzoek naar politieke besluitvorming in de Zuidelijke

Nederlanden bij het formuleren van deze prikkelende stelling.

Deze bundel is vormelijk en stilistisch zeer verzorgd, waarbij uit de dankvermeldingen blijkt dat de auteurs hier veel steun hebben gekregen van de uitgevers. Damen en Sicking hebben het geheel bovendien van een heldere structuur en inleiding voorzien – het enige minpunt dat op dat vlak is aan te stippen betreft het ontbreken van een index. Als zodanig heeft dit eerbetoon aan Wim Blockmans een vlot leesbare bundel opgeleverd die een caleidoscopische blik biedt op het verleden, heden en de toekomst van de roemruchte 'Bourgondische school' in Nederland.

Frederik Buylaert
Universiteit Gent

NIEUWE TIJD

Burgeroorlog in zestiende- eeuws Zeeland

C. Rooze-Stouthamer, *De opmaat tot de Opstand: Zeeland en het centraal gezag (1566-1572)*
(*Verloren; Hilversum 2009*) 266 p., €25,-
ISBN 9789087040918

Jarenlang was de provincie Zeeland een onderbedeeld gebied in de Nederlandse geschiedschrijving. De afwezigheid van een universiteit in de regio en het verlies van veel onvervangbare documenten tijdens de Tweede Wereldoorlog spanden samen tegen het ontstaan van een serieuze regionale historiografie.

Die achterstand wordt de laatste jaren echter snel ingelopen. Ook de periode van de Nederlandse Opstand kampt met een gebrek aan aandacht. Daarvan zijn de oorzaken minder evident, maar vast staat wel dat veel van de aansprekende boeken over het ontstaan van Nederland als onafhankelijke staat door buitenlanders worden geschreven. De Nederlandse geschiedschrijving over deze periode besteedt vooral veel aandacht aan de ontwikkeling van de Reformatie. Rooze-Stouthamer staat ook in deze traditie; de titel van haar *Reformatie in Zeeland (ca. 1520-1572)* uit 1996 spreekt boekdelen. Haar nieuwste boek, met de fraaie titel *Opmaat tot de Opstand* is uit ander hout gesneden. Het bevat een gedetailleerd relaas van hoe de overgang van delen van Zeeland naar de zijde van de opstandelingen onder leiding van Willem van Oranje verliep, en dan vooral in het cruciale jaar 1572. De passages over dat jaar nemen bijna de helft van de tekst in beslag.

Hoewel met nauwelijks meer dan 50.000 inwoners (exclusief het latere Zeeuws-Vlaanderen) niet bepaald dichtbevolkt, was de Zeeuwse archipel van groot belang voor het welslagen van de Opstand. De auteur sugge-

reert, met de aanduiding 'Europoort van Antwerpen', dat dit belang bovenal economisch was, maar uit haar verhaal, en trouwens ook uit de gegevens die Victor Enthoven (1996) en Clé Lesger (2001) eerder aandroegen, blijkt dat dit met een korreltje zout genomen moet worden. Schepen op weg naar Antwerpen stopten niet

meer op de rede van Walcheren, maar zetten halverwege de zestiende eeuw direct koers naar hun eindbestemming. Ook de tijdgenoten die in het boek worden aangehaald maakten zich bovenal druk om het strategisch belang van Zeeland, dat vanzelfsprekend wel de toegang tot de Schelde en dus de Antwerpse haven beheerste. Om precies deze reden was Zeeland voor de opstandelingen een belangrijke prijs. Hoe ze die in handen kregen is het onderwerp van dit boek.

Het is onmogelijk om hier recht te doen aan de rijke textuur van het verhaal, dus laat ik mij beperken tot een aantal opmerkelijke facetten. De eerste is de geografie. Zeeland was, nog veel meer dan tegenwoordig, in de zestiende eeuw een eilandenrijk, en daardoor een paradijs voor het soort guerrilla-oorlog waar de geuzen goed in waren. Kleine eenheden, die het meer moesten hebben van hun flexibiliteit dan van hun discipline, voelden zich hier als vissen in het water. Dat was te meer het geval omdat de geuzen te land ongetwijfeld zwakker stonden dan de troepen van de Brusselse regering, maar te water min of meer gelijkwaardig waren. Zeeland was in de zestiende

eeuw dus een soort Uruzgan. Die parallel is ook in een ander opzicht verhelderend, namelijk waar het gaat om de 'hearts and minds'. Dit boek bevestigt nog maar eens hoe Alva's regering juist op dit punt faalde. Als er één kwestie was die de Zeeuwen in de armen van de opstandelingen dreef, dan was het wel de reputatie van de Spaanse soldaten. Steeds weer was de dreiging van een Spaans garnizoen voldoende om veel weifelaars te doen besluiten hun lot te verbinden met dat van de geuzen. Niet dat de geuzen zulke lieverdjes waren, maar van hen werd dat min of meer verwacht. Dat Spaanse troepen, voor wie de Zeeuwen jaar in jaar uit belasting hadden opgebracht, zich elders als dieven en verkrachters hadden gemanifesteerd, was onacceptabel. Verschillende Zeeuwse steden, Vlissingen voorop, hadden met hun verzet aanvankelijk geen ander doel dan het Spaanse garnizoen de toegang tot hun stad te ontzeggen. Dat brengt ons bij een derde gegeven, de rol van 'gewone mensen'. Zij zouden direct te maken krijgen met de inkwartieringen en hadden precies om die reden een uitgesproken mening over de onwenselijkheid van Spaanse soldaten. Doordat de plaatselijke autoriteiten vaak verdeeld waren, kon de burgerij een belangrijke rol spelen in de politieke besluitvorming. Het meest manifest gebeurde dat in Vlissingen, de eerste stad die zich in Zeeland aansloot bij de opstandelingen. Daar werd de macht in 1572 vrijwel geheel overgenomen door vier vertegenwoordigers van de schutterijen. In Zierikzee

was het de middenstand, bestaande uit vissers en ambachtslieden, die de stad aan de zijde van de opstandelingen bracht. Waren zij allen protestanten? Het antwoord luidt ontkennend. Tijdens de onlusten van 1566 hadden protestanten van allerlei signatuur een hoofdrol kunnen spelen, maar sindsdien had een effectieve repressie hen ondergronds gedreven. In 1572 werd het godsdienstig geweld bedreven door geuzen van buiten Zeeland, nauwelijks door de Zeeuwen zelf.

Het boek verhaalt in min of meer chronologische volgorde de gebeurtenissen uit de jaren 1566-1572. De auteur heeft daarvoor geput uit archieven in Nederland, België, Frankrijk en Spanje. Ik moet bekennen dat ik de kennis ontbeer om te kunnen beoordelen of ze nog iets over het hoofd heeft gezien, maar mij dunkt dat er over deze episode in de Zeeuwse geschiedenis de komende jaren niet veel nieuws te vertellen zal zijn. Het boek heeft niet de ambitie om een grote 'these' te ontwerpen of illustreren. Het wil vooral nauwkeurig verslag doen van gebeurtenissen uit een cruciale fase in de Nederlandse geschiedenis. In deze zin is het een weinig modieus boek. Maar door zijn degelijke uitvoering en spannende stof is het desalniettemin een waardevol werk geworden, waarvan de lectuur van harte kan worden aanbevolen.

Maarten Prak

Universiteit Utrecht

Hoe schreven mensen over hun levens voordat de genreconventies van dagboek en autobiografie in de laat zeventiende eeuw vaste vormen aannamen? Adam Smyth bestudeert in vier hoofdstukken vier genres die men gebruikte om hun levens tekstueel vorm te geven in afwezigheid van latere vastomlijnde sjablonen: de gedrukte almanak met handgeschreven notities, de boekhoudkundige rekening, het *commonplace book* of *adversaria* en het parochieboek. Smyth is universitair docent Engelse letterkunde aan Birkbeck College Londen, auteur van *'Profit and Delight': Printed Miscellanies in England, 1640-1682* (Detroit: Wayne State UP, 2004) en de redacteur van *'A Pleasing Sinne': Drink and Conviviality in Seventeenth-Century England* (Cambridge: Brewer, 2004). Samen met James Daybell is hij de hoofdredacteur van de bij Ashgate te verschijnen

NIEUWE TIJD

Zoeken naar vroegmoderne levens: tussen parochieboeken, rekeningen, citatenverzamelingen en bakpapier

Adam Smyth, Autobiography in Early Modern England (Cambridge University Press, Cambridge, 2010) 222 p., ill., €75,- ISBN 9780521761727

reeks *Material Readings in Early Modern Culture*. Dat laatste verraadt zijn voorliefde voor de materiele cultuur van teksten. De fysieke aspecten van handgeschreven teksten krijgen in zijn nieuwe studie dan ook volop aandacht.

Als er iets aan te merken is op Smyth's anders zo rijke studie is dat hij regelmatig benadrukt dat zijn bevindingen nieuw en aardverschuivend zijn, ook als dat niet helemaal het

geval is. Zo doet Smyth voorkomen, met name met zijn analyse van *adversaria* en parochieboeken, dat hij degene is die voor het eerst afscheid neemt van het theoretisch model van Jacob Burckhardt, zoals neergelegd in diens invloedrijke *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860). Een scala andere critici heeft echter al afdoende beargumenteerd dat het 'individu' niet als een geïsoleerd, uniek gegeven werd ervaren maar als een uitkomst van een lij-

nenspel van sociale en culturele relaties. Als tegenreactie op Burckhardts constatering dat er een duidelijke breuk is tussen de middeleeuwen en de Renaissance, met de geboorte van het moderne individu tijdens de laatst genoemde periode, hebben historici en literatuurhistorici immers al sinds de jaren 1980 de collectieve hoedanigheid van het vroegmoderne zelfbewustzijn benadrukt. Smyths nadruk op Burckhardt in zijn introductie en conclusie is dan ook onnodig geforceerd. Niet door het tegenspreken van een mastodont zoals Burckhardt, maar door de beschrijving van de materiële cultuur, de instabiliteit en onverwachte disseminatie van teksten, verschaft Smyths studie vernuftig inzicht in het ontstaan van de biografie, te beginnen met de almanak.

In Engeland waren almanakken de populairste prozateksten (er werden maar liefst 43.000 stuks van Vincent Wings almanak verkocht in 1666). Toch zijn er relatief weinig exemplaren bewaard gebleven. Na een kalenderjaar waren ze gedateerd en werden de vellen hergebruikt als bak- of toilet papier. Almanakken waren markante verzamelingen van gedrukte tekstfragmenten, met naast een kalender ook gedetailleerde beschrijvingen van lokale markten, wegenkaarten, historische chronologieën, medisch en agrarisch advies, weer- en astrologische voorspellingen en niet te vergeten een dierenriem met uitleg van het mogelijk effect van de stand van de planeten op lichamelijke functies. Smyth is echter geïnteresseerd in de handgeschreven notities te midden van deze gedrukte fragmenten: lege folio's ingebonden tussen de gedrukte tekst maakten het tot een vooraf ingedeeld notitieblok. Almanakken functioneerden niet alleen als agenda's of geheugensteuntjes voor boodschappenlijstjes: de verleden tijdsvorm die gehanteerd werd door driftige gebruikers laat zien dat belangrijke gebeurtenissen, zoals het overlijden van een geliefde, werden vastgelegd als herinnering. Korte aantekeningen stapelden zich op, bij ruimtegebrek werden kleine briefjes in de almanak vastgespeld en extra folio's ingenaaid. Dagelijkse annotaties en marginalia werden in een later stadium gekopieerd – bijvoorbeeld in een almanak van het daarop volgend jaar – verder gereviseerd en bijeen gebracht in een netversie: het dagboek.

Aan de hand van verschillende voorbeelden laat Smyth zien dat de spontaniteit van dagboeken een schijnwerkelijkheid reflecteert: in werkelijkheid waren dagboekfragmenten geen spontane schrijfsels maar voorzichtig uitgewerkte passages uit een jarenlange verzameling van handgeschreven almanaknotities. Zo is er een duidelijke overlap tussen John Evelyns steno almanaknotities en de meer narratieve fragmenten uit zijn dagboek. Hetzelfde geldt voor de dagboeken van Samuel Pepys: hij verwerkte zijn almanakteksten uit de jaren 1630 maar liefst dertig

jaar later in zijn zo spontaan ogende dagboeken. Op vergelijkbare wijze vindt het dagboek van Anne Clifford zijn oorsprong in boekhoudkundige rekeningen. De rekeningen werden eerst gedetailleerd en in al hun wolligheid in een register bijgehouden door verschillende personen, daarna in een logboek bondiger gereviseerd om uiteindelijk door één hand in een nog beknopter verslag te worden gekopieerd. De rekening zou in iedere fase betrouwbaarder en objectiever worden. Zo laat Smyth overtuigend zien dat de dubbele kolom in Cliffords dagboeken, met aan de linkerkant politieke zaken en aan de rechterkant privé zaken, niet zoals eerder beweerd het bewijs van Cliffords gespleten vroegmoderne persoonlijkheid representeert, waarin politiek en privé van elkaar werden gescheiden. Het is simpelweg een tekstueel residu van de overlevering van rekening naar dagboekvorm. Het dagboek vormde weer de basis voor haar kronieken, die weer in dienst stonden van haar autobiografie.

Ook met zijn analyse van *adversaria* of zogenaamde *commonplace books* laat Smyth nauwgezet zien hoe teksten werden gerecycled en zich door verschillende mensen toegeëigend. Individuen kopieerden gedichten of citaten die op dat moment in hun leven van toepassing waren. Zelfreflectie vond plaats in relatie tot teksten over het leven anderen. Parochieboeken, in Engeland geïntroduceerd door Thomas Cromwell in 1538 om de dag, het jaar en de namen van de betrokkenen van elke bruiloft, doop en begrafenis vast te leggen, hadden ook een collectieve dimensie. Ze blijken uitermate geschikt om marginale levens te bestuderen. Vooraanstaande lieden uit de middenklasse werden slechts kort genoemd: 'June 20 – Henry Collet buried', maar arme sloebbers kregen een langere beschrijving: 'George Sovereigne, an owld man, a bagpipe player of no certayne dwellinge, dyed at Ware End and was buried the vijth of Maye' (pp.168, 171). Parochieboeken werden voorgelezen. Men beschreef buitenstaanders uitgebreider om zo aan te geven welke betekenis ze hadden voor de gemeenschap. Ten tijde van de pest werden de levensbeschrijvingen dan ook langer: 'September 12, 1665. Buried. Elizabeth dancor, daughter of a London confectioner, who came here fleeing from the plague, and here perished by the plague' (p.180).

Smyths studie is gevuld met uitvoerige beschrijvingen van manuscripten. De hoeveelheid details waarmee zijn beschrijvingen gepaard gaan is soms wat overweldigend, maar ze openen allemaal een nieuwe pagina voor ieder die geïnteresseerd is in vroegmoderne levens in het algemeen en het leven van teksten in het bijzonder.

Nadine Akkerman

Universiteit Leiden

Op 6 maart 1775, enkele maanden voor zijn dood in de slag bij Bunker Hill, hield de Amerikaanse patriot Joseph Warren de jaarlijkse rede ter herdenking van het 'Bloedbad van Boston', de relletjes waarbij in 1770 vijf inwoners van de stad door Engelse soldaten waren doodgeschoten. In de gespannen sfeer kort voor het uitbreken van het gewapende conflict tussen de Engelsen en de Amerikanen was een dergelijke rede natuurlijk een geladen gebeurtenis. Wat deze rede in onze ogen echter waarlijk opmerkelijk maakt is het feit dat Warren de menigte

gehuld in een ciceroniaanse toga toesprak. Voor tijdgenoten waren dergelijke verwijzingen naar de nauwe betrekkingen tussen het turbulente heden en de klassieke oudheid verre van ongebruikelijk. Toen John Adams, de tweede president van de Verenigde Staten, zich in 1805 weer eens verdiepte in de Romeinse geschiedenis, merkte hij op dat, wanneer je de namen even veranderde, eigenlijk iedere anekdote over het klassieke

Rome toepasbaar was op de recente geschiedenis van zijn eigen jonge land. Beide voorbeelden laten duidelijk zien hoe prominent de klassieke en met name de Romeinse oudheid aanwezig was in het denken van de Amerikaanse revolutionaire generatie van de late achttiende eeuw. Dat is het thema van het boek van Eran Shalev.

Met dit thema mengt Shalev zich in het levendige debat van de laatste jaren over de betekenis van het klassieke erfgoed voor de Amerikaanse late achttiende eeuw. In zijn beroemde werk *The Ideological Origins of the American Revolution* (1967) betoogde Bernard Bailyn dat de laat achttiende-eeuwse Amerikanen weliswaar regelmatig de klassieke oudheid aanriepen, maar dat die klassieken 'illustrative, not determinative, of thought' waren. Meestal, aldus Bailyn, ging het bij het gebruik van de klassieken om niet veel meer dan intellectuele 'window dressing.' Bailyns interpretatie is sindsdien aan verschillende vormen van indirecte en directe kritiek onderworpen. Allereerst is sinds de verschijning van zijn boek duidelijk geworden hoe belangrijk de rol van het klassieke republikanisme in de Amerikaanse revolutie is geweest. Dit klassieke republikanisme ging weliswaar terug op het denken van de oudheid, maar was uiteindelijk toch vooral een vroegmoderne politieke taal. Belangrijker voor de beantwoording van de vraag of Bailyn gelijk had was daarom het onderzoek naar het rechtstreekse gebruik van de oudheid door de laat achttiende-eeuwse Amerikanen. Dat onderzoek heeft vooral de laatste twee decennia een hoge vlucht genomen in werken als Carl J. Richard, *The*

Founders and the Classics (1994) en Caroline Winterer, *The Culture of Classicism* (2002). Het heeft geleid tot de conclusie dat, anders dan Bailyn geloofde, de klassieken een wezenlijke rol speelden in het Amerikaanse geestesleven van de late achttiende eeuw. Deze conclusie wordt nu verder bevestigd en aanzienlijk versterkt door het boek van Shalev, dat zich vooral richt op de rol van de klassieken in het laat achttiende-eeuwse Amerikaanse denken over tijd en geschiedenis.

In een reeks heldere, hoewel soms door het gebruik van overbodig en ergerlijk jargon ontsierde, hoofdstukken weet Shalev de lezer ervan te overtuigen dat de Amerikanen van de late achttiende eeuw een voortdurende dialoog met de oudheid voerden en dat zij zichzelf en hun plaats in de geschiedenis probeerden te begrijpen door voortdurend gebruik te maken van die oudheid. Zij deden dat op zeer uiteenlopende manieren. Veel Amerikanen waren nog steeds in de ban van een cyclische

geschiedopvatting en meenden daarom dat het hoogst leerzaam was de opkomst, de bloei en het verval van het Romeinse rijk te bestuderen. De conclusie die zij aan die studie verbonden was dat ook het nieuwe Amerikaanse rijk ooit onvermijdelijk in verval zou raken, maar dat die neergang nog heel ver weg was, omdat Amerika haar hoogste bloei nog lang niet had bereikt. Anderen, met name in het van chiliastische denkbeelden doortrokken New England, waren optimistischer: Amerika was weliswaar, via de *translatio imperii*, de opvolger van Rome, maar zou het lot van dat rijk weten te vermijden vanwege de uitzonderlijke omstandigheden in de nieuwe wereld.

Concreter werd het gebruik van de Romeinse oudheid in de pogingen van de Amerikanen hun strijd met Engeland te duiden. Waar zij zich midden achttiende eeuw nog zagen als burgers van een Engeland dat als het nieuwe Rome werd opgevat, daar begonnen zij zich in de aanloop naar de onafhankelijkheidsoorlog steeds meer te zien als de verdedigers van de Romeinse republiek. Engeland, intussen, werd in toenemende mate vergeleken met het corrupte Rome van de keizertijd, terwijl George III uiteindelijk werd gelijkgesteld met de perverse Nero. De affiniteit van de Amerikanen met het oude republikanse Rome ging echter dieper dan dit soort historische vergelijkingen. Zij nam soms ook de vorm aan van een volledige identificatie. Joseph Warrens ciceroniaanse toga was daar een voorbeeld van, maar er waren talrijke andere. Zo voerde Mercy Otis Warren in haar politieke toneelstukken letterlijk Romeinen op in het decor van het

NIEUWE TIJD

Rome over de Oceaan

Eran Shalev, *Rome Reborn on Western Shores. Historical Imagination and the Creation of the American Republic* (University of Virginia Press; Charlottesville en Londen, 2009) 311 p., € 43,95
ISBN 9780813928333

achttiende-eeuwse Massachusetts en zag het debat over de ratificatie van de constitutie een explosieve groei in het gebruik van klassieke pseudoniemen. Ook de contemporaine geschiedschrijving over de Amerikaanse revolutie, ten slotte, liet zich in belangrijke mate inspireren door het voorbeeld van de klassieke geschiedschrijving.

De kracht van Shalevs boek schuilt in de gedetailleerde analyse van de verschillende verschijningsvormen van de Amerikaanse omgang met de Romeinse geschiedenis. Zijn erudiete opeenstapeling van bewijsplaatsen maakt het definitief onmogelijk nog langer te twifelen aan de wezenlijke plaats van met name de Romeinse oudheid in de Amerikaanse historische verbeelding gedurende het revolutietijdvak. Merkwaardig is echter dat de auteur nauwelijks moeite doet deze ontegenzeggelijk prominente aanwezigheid van de oudheid te relateren aan vormen

van historisch bewustzijn die niet aan de oudheid, maar bij voorbeeld aan de Verlichting of aan de Engelse vroegmoderne historiografische traditie werden ontleend. Men heeft daardoor soms wel heel sterk het gevoel een *tunnel history* te lezen. Ook had Shalevs analyse beduidend kunnen worden verrijkt door een systematischer gebruik van visueel materiaal. De negentiende-eeuwse schilderijen-cyclus *The Course of Empire* van Thomas Cole waarmee hij zijn betoog afsluit is in dat opzicht onthullend en doet het gemis aan visuele bronnen in de rest van het boek duidelijk voelen. Dit alles neemt echter niet weg dat hier sprake is van een gedegen monografie over een belangrijk onderwerp.

Wyger R.E. Velema

Universiteit van Amsterdam

Adriaan van der Willigen, atelg uit een rijk Rotterdams koopmansgeslacht, heeft een grote veelzijdigheid aan de dag gelegd. Hij was cadet in het Staatse leger, liet zich vervolgens neer in Noord-Brabant, vervulde daar vanaf de komst van de Fransen enkele bestuursfuncties, hield zich bezig met onder meer ontginningen en keerde daarna terug naar een van de plaatsen van zijn jeugd, Haarlem. Daar nam hij hij, meestal ambteloos en rentenierend, een belangrijke plaats in in de kringen van wetenschapsbeoefenaren, literatoren – hij schreef zelf tal van toneelwerken en dichtwerken – en kunstkenneren. Tussendoor maakte hij, veelal vergezeld van jongemannen die voorwerp waren van zijn affecties, tal van reizen door de Lage Landen en andere West-Europese streken, met onder meer een driejarig verblijf in Parijs.

Dit alles vond zijn neerslag in een groot pakket autobiografische notities van verschillende aard, die nu in een omvangrijke tekstuitgave zijn bijeengebracht (onder de titel 'autobiografie', wat een doorlopend uitgeschreven tekst suggereert). Het is een rijke bron voor allerlei gebeurtenissen en kringen zoals – ik doe een greep – het Franse offensief in 1793 en 1794, de senaatszitting waarin aan Napoleon het keizerschap werd aangeboden, de discussies over de charitatief geïnspireerde ontginningen, de toneelgeschiedenis, de Haarlemse kringen rond Zoicher, Van Marum of Loosjes, *et cetera*. Veel tekstdelen zijn nog alleszins leesbaar, zoals het Parijse journaal over de jaren

NIEUWE TIJD

Een rijk pakket egodocumenten

Lia van der Heijden en Jan Sanders,
De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang (*Verloren; Hilversum 2010*)
723 p., ill., € 45,- ISBN 9789087041793

1802-1805. Men leze ook, bijvoorbeeld, de kostelijke 'antropologische' observaties van de gedragspatronen binnen de ook binnen Friesland zo afwijkende samenleving van Hindeloopen.

De tekstbezorgers hebben de tekst voorzien van een doeltreffende annotatie, die echter aan de sobere kant is. Zouden alle lezers bijvoorbeeld weten dat met de te bezoeken 'mis' in Frankfurt de Frankfurter Messe is bedoeld? De inleiding wordt door de bezorgers geopend met een accentuering van de scherpe

politieke wendingen van Van der Willigen, met zinspelen zoals 'van revolutionair tot trouw aanhanger van het Nederlandse koningshuis'. Maar dat valt mijns inziens eigenlijk nogal mee. Een echte revolutionair is Van der Willigen nooit geweest, en na 1814 beziet hij de gedragingen van Willem I soms met uitgesproken ergernis en teleurstelling. Veeleer had het constante element in leven en denken van Van der Willigen kunnen zijn onderstreept. Hij was een aanhanger van de Verlichting, van de moderne vooruitgang en van religieuze verdraagzaamheid, en een geharnast tegenstander van autoritaire knevelarij en obscurantische geestelijkheid. Vandaar zijn losmaking van het calvinisme en orangisme van zijn familiekring, het uitzien naar en de teleurstelling over de Fransen, de vreugde over de rationele welvaartspolitiek van Willem I maar de afkeuring van, bijvoorbeeld, diens aansluiting bij de Heilige Alliantie. In zijn late jaren is hij, met zijn haast oecumenische instelling en zijn vreugde over de samenwerking van Noord en Zuid, verbitterd over de afschei-

ding van het Zuiden. Hij schrijft die vooral toe aan het drijven van de katholieke geestelijkheid, voorop de door hem obsessief gehate jezuïeten. Dat alles is, bij een zeer wisselend politiek getij, toch eigenlijk eerder rechtlijnig en consistent dan wisselvallig te noemen.

De inleiding roept wel meer bedenkingen op. Van der Willigens grote bewondering voor Jean-Jacques Rousseau kan, zo opperen de tekstbezorgers, wellicht worden verklaard uit de overeenkomsten in levensloop (pp.39-40). Het zoeken naar zo'n specifieke verklaring, die in de tekst overigens geen enkele steun vindt, is mijns inziens onnodig. De verering voor Rousseau was ook hier te lande wijdverbreid; men zie bijvoorbeeld de klassieke studie van W. Gobbers uit 1963 over Rousseau in Holland. Dat een literator met een gevoeligheid zoals Van der Willigen die had, tot de vereerders behoorde, is volkomen voor de hand liggend.

Hinderlijk is dat de inleiding enkele concrete histori-

sche misslagen bevat. Ik noem er één, die nogal bizar is gezien de uitgebreide bespiegelingen van Van der Willigen over de scheiding tussen Noord en Zuid. De bezorgers reppen (p.29) van de vergeefse poging van prins Frederik om weer meester te worden over Brussel en benoemen die actie als 'de Tiendaagse Veldtocht van 2 tot 12 augustus 1831'. Ze verwarren dusdoende de voor Frederik catastrofaal verlopen stadsguerrilla in Brussel in september 1830 met de heel anders verlopen Tiendaagse Veldtocht van elf maanden later onder de Prins van Oranje. Dat neemt allemaal niet weg dat met deze publicatie een rijk pakket autobiografische notities toegankelijk is gemaakt, een belangrijke aanwinst in een hier te lande mager be-deeld genre.

Wilfried Uitterhoeve

Historicus te Nijmegen

Dat Boudewijn Donker Curtius (1746-1832) een autobiografie had geschreven, was bekend uit de negentiende-eeuwse historiografie. Onlangs werd het oorspronkelijke, handgeschreven document door Maarten van Boven herontdekt in een koffer papieren in het familie-archief Donker Curtius. Van Boven zette zich in voor de uitgave van deze prachtige vondst, die een welkome aanvulling vormt op de reeks egodocumenten, uitgegeven onder auspiciën van Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, waarvan deze autobiografie het 25^e deel uitmaakt. Van Boven werkte eerder al mee aan de autobiografie van Pieter Vreede in dezelfde reeks.

De autobiografie van Boudewijn Donker Curtius beschrijft diens leven vanaf zijn vroege jeugd in Helmond tot de verjaardag van zijn vrouw in 1819. Hoewel het de titel 'afscheid van de wereld' draagt, zou Curtius het boek nog twaalf jaar overleven. In honderd pagina's, biedt het werk een overzicht van het leven van een lid van de hoge middenklasse. Curtius werd geboren in de protestantse elite van Brabant en verhaalt van zijn carrière in de hoogste regionen van de rechtspraak in Nederland, tegen de achtergrond van de woelige politieke tijden aan het einde van de achttiende eeuw. Hij schrijft met flair en humor.

De uitgave lijkt Van Boven als rechtshistoricus op het lijf geschreven. Boudewijn Donker Curtius was jurist.

NIEUWE TIJD

Een weinig analytisch afscheid

Maarten W. van Boven, Afscheid van de wereld. De autobiografie van Boudewijn Donker Curtius 1746-1832 (Verloren; Hilversum 2010) 160 p., ill., €17,- ISBN 9789087041229

Niet alleen praktiserend advocaat in Brabant, maar hij bekleedde verschillende juridische posities op het hoogste niveau in Nederland. Bovendien was Curtius afkomstig uit Helmond, een plaats waarover Van Boven verschillende artikelen van heemkundige aard publiceerde. Maar een inleiding schrijven bij een beknopte autobiografie is geen sinecure. Helaas slaagt Van Boven er niet in zijn inleiding naar een analytisch niveau te tillen. De tekst is verzorgd, maar beperkt zich soms te zeer tot het samenvatten van hetgeen door Donker Curtius zelf wordt verteld. De inleiding bevat vooral beschrijvingen die weliswaar veel nuttige informatie geven, maar die niet het gevoel wegnemen dat deze als voetnoot bij de eigenlijke biografie had kunnen worden opgenomen. In veel gevallen gebeurt dat zelfs ook. Hierdoor mist de lezer historische kadrering bij het lezen van de brontekst.

Van Boven geeft zelf aan dat de informatie in de autobiografie op sommige vlakken summier is, bijvoorbeeld waar het de politieke carrière van Donker Curtius betreft. Het is dan ook een goede keuze van de auteur om juist aan die episodens extra aandacht te schenken. Maar hoewel deze gedeelten op zich verhelderend zijn, missen zij diepgang. Zo wordt uit de passage over Curtius politieke loopbaan niet duidelijk wat diens politieke ideeën geweest zijn. Van Boven schrijft bijvoorbeeld dat Curtius'

roman (*Legaat van Gillis Blasius Stern*, 1784) enkele van diens eigen standpunten blootlegde, maar verzuimt vervolgens deze behoorlijk toe te lichten, anders dan in een opsomming: 'onder andere'. Het zou prettig zijn geweest als Van Boven deze roman en ander bronmateriaal zou hebben aangewend om de lezer meer in te lichten over de politieke filosofie van Curtius. Tussen de regels door is die wel te vinden – 'Curtius geloofde niet in volksrepresentatie' – maar nergens helder uiteen gezet. In het geval van een autobiografie als deze is de lezer juist op zoek naar dit houvast bij het interpreteren van de keuzes die de auteur in zijn leven gemaakt heeft.

Dit wreekt zich bij het lezen van de brontekst. De rol die Curtius speelde in het zo belangrijke Comité te Lande blijkt onvoldoende toegelicht. Dit Comité vervaardigde het reglement dat als surrogaatgrondwet zou dienen tot een consitutie zou worden ontworpen; een reglement dat de mogelijkheden van de Nationale Vergadering daadkrachtig te handelen drastisch beperkte, tot grote ergernis van hervormingsgezinde volksvertegenwoordigers. In politiek opzicht was dit een prominent voorval in de prille Bataafse Republiek. Curtius speelde hierin een toonaangevende rol, waarvan de luchtige en summiere autobiografische weerslag toelichting behoeft. Helaas licht Van Boven de individuele rol van Curtius in het comité niet toe. Dat de paragraaf over Curtius rol in de landelijke politiek in de inleiding krap anderhalve pagina beslaat, waar die over zijn advocatenpraktijk in Den Bosch ruim het dubbele in beslag neemt, zegt iets over de keuzes die Van Boven heeft gemaakt.

De teksteditie zelf is voldoende geannoteerd. Namen zijn meestal goed ontsloten, bewaarplaatsen van notulen en tractaten die in de tekst worden genoemd zijn opgespoord. Ook de geografische locaties zijn in veel gevallen genoemd. De annotatie is echter niet geheel consequent.

Waarom wel de locatie van een Parijs hotel uitgezocht, maar niet toegelicht wat de Langstraat (niet voor niets met hoofdletter) is? Dit geldt ook voor de toelichting van onbekende begrippen. Soms zijn zinsneden of begrippen niet toegelicht waar men dat wel zo verwachten, bijvoorbeeld in het geval van 'menuetten' en 'contradansen'. Soms is het tegenovergestelde het geval. Opmerken dat 'nog' moet worden gelezen als 'noch' geeft de lezer het gevoel onderschat te worden.

In het gebruik van secundaire literatuur beperkt Van Boven zich tot te oude historiografie, met name op politiek vlak. Dat wreekt zich in de passages over Donker Curtius' politieke loopbaan. Van Boven lijkt nauwelijks op de hoogte van recentere politieke historiografie van de periode dan Schama's *Patriotten en bevrijders*. Zo ontbreken de *De Metamorfose* van Van Sas en *Patriots Republikenisme* van Klein op de literatuurlijst, werken waarmee hij de tekst van Donker Curtius beter hadden kunnen inbedden. Door te grijpen naar het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordeboek* uit de jaren 1930 in een analyse van de Franse gezant Delacroix en diens rol in de staatsgreep van 22 januari doet Van Boven het belang van de periode voor de Nederlandse geschiedenis te kort.

Dit laat onverlet dat waar Van Boven de perioden behandelt waar Curtius in rechtscolleges opereerde of zich met de juridische praktijk bezighield, deze bronpublicatie veel nuttige achtergrondinformatie verschaft. De inleiding is goed leesbaar en de autobiografie een welkome aanvulling op het ontsloten bronmateriaal van deze periode, al had een meer analytische aanpak het boek naar een hoger plan kunnen tillen.

Erik Jacobs

Universiteit van Amsterdam

NIEUWSTE TIJD

Vruchteloze debatten en vergeefse gebaren

Floor Meijer, Wereldburgers. Vrijmetselaren en de stad Amsterdam (Wereldbibliotheek; Amsterdam 2010); 704 p., € 39,90 ISBN 9789028423213

In het slotwoord van haar vuistdikke proefschrift over de Amsterdamse vrijmetselarij in de tweede helft van de negentiende eeuw stelt Floor Meijer dat zij 'in zekere zin [...] een aaneenschakeling van mislukte initiatieven' te boek heeft gesteld. Na lezing van haar betoog, dat in ruim 550 pagina's de ontwikkelingen gedurende iets meer dan een halve eeuw uit de doeken doet, lijkt die conclusie inderdaad ontkoombaar. *Wereldburgers* behandelt een langlopend

debat in kringen van vrijmetselaars over de vraag of en op welke manier de relatie met de 'profane' buitenwereld moest worden aangegaan. Tijdens de behandelde periode, die de jaren tussen 1848 en 1906 beslaat, werd over die vraag vrijwel onoplopendelijk een soms hoog oplopende meningenstrijd gevoerd, waarbij voorstanders van intensieve maatschappelijke bemoeienis het opnamen tegen de verdedigers van een meer naar binnen gerichte, rituele praktijk van 'arbeid in de tempel zelf.' Een

menigte deelnemers aan het debat en de door hen naar voren gebrachte argumenten zijn nauwgezet gereconstrueerd op basis van een indrukwekkende hoeveelheid notulen, 'tekenplanken' en 'bouwstukken' uit de rijke archiefcollecties van de verschillende loges en van berichten uit de contemporaine maçonnieke pers. Daarbij wordt weliswaar steeds veel aandacht besteed aan de relatie met het overkoepelende, in Den Haag zetelende 'Grootoosten' en zo nu en dan verwezen naar verhoudingen in het omringende buitenland, centraal staat toch vooral het reilen en zeilen in de vijf Amsterdamse loges: La Charité, La Paix, La Bien Aimée, Concordia Vincit Animos en Willem Fredrik. Pas in de jaren tachtig zouden zich daarbij nog twee nieuwe loges voegen. De oudste van deze twee niet-erkende loges was het uit 1849 daterende Post Nubila Lux, dat decennialang een sleutelrol speelde als radicaal maatschappijgerichte luis in de pels van de zoveel behoudender burgerheren van de reguliere orde. Inzet van de strijd die de Amsterdamse broeders gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw aanhoudend verdeelde, was de vraag hoe de vrijmetselarij diende te reageren op de ingrijpende veranderingen die zich in de stedelijke gemeenschap voordeden. Een versnelde urbanisatie en economische modernisering, de opkomst van het socialisme en het ontstaan van de sociale kwestie, een groeiend zelfvertrouwen binnen confessionele kringen en de stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht leken een voortzetting van het gezapige logeleven uit de eerste helft van de negentiende eeuw voorgoed onmogelijk te maken. Van oudsher werd de interne cohesie in de broederschap gegarandeerd door alle discussie over politieke en religieuze kwesties buiten de orde te verklaren, waarbij de Nederlandse vrijmetselaars bovendien, in tegenstelling tussen hun roeriger broeders in bijvoorbeeld Frankrijk, dankzij het langdurig grootmeesterschap van prins Frederik (1816-1881) nauw aan het overheidsgezag verbonden waren. Toch werden de eerste scheuren al in het revolutiejaar 1848 zichtbaar. Daarna brak weliswaar een periode van twee decennia aan die als 'bezadigde jaren' kunnen worden gekenschetst, maar het debat zou in de jaren na 1870 weer krachtig opleven.

De grote omslag lijkt zich na het overlijden van prins Frederik af te tekenen, als binnen de Amsterdamse loges discussies over maatschappelijke vraagstukken steeds meer op de voorgrond treden en getracht wordt gezamenlijk nieuwe initiatieven op sociaal en zelfs politiek terrein te ontplooiën. En precies daar ging het mis. De 'universele' grondslagen van de vrijmetselarij boden principieel ruimte aan een veelheid van opvattingen, maar het ide-

aal van onderlinge tolerantie en volmaakte broederschap maakte het nemen van meerderheidsbesluiten principieel onwenselijk. Dat leidde in de praktijk tot een hopeloos gebrek aan besluitvaardigheid en slagkracht. Tegen de tijd dat een actueel probleem in de loge voldoende was bediscussieerd en alle aspecten van een mogelijk maçonniek ingrijpen zorgvuldig waren onderzocht, hadden andere partijen gewoonlijk al lang concrete stappen gezet en bleef er voor de broeders weinig meer te doen. Daar waar de Amsterdamse vrijmetselaars wel rechtstreeks betrokken waren bij succesvolle ondernemingen op sociaal gebied werd hun invloed voor de buitenwereld grotendeels onzichtbaar gehouden (zoals bij de oprichting van het Paleis voor Volksvlijt) of werden de broeders door 'profane' medebestuurders al snel overschaduwd en in de marge gedrongen (wat gebeurde bij het Blindeninstituut en de vereniging Kindervoeding).

Na Meijers veelomvattend en gedetailleerd overzicht van deze vruchteloze debatten en vergeefse gebaren, komt de koerswending waartoe de Amsterdamse vrijmetselaars aan het einde van de onderzochte periode besluiten ook voor de lezer een beetje als een opluchting. Niet in staat gebleken de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen te beïnvloeden of zelfs maar bij te benen, kozen de broeders in 1906 voor een terugkeer naar een meer naar binnen gerichte praktijk van persoonlijke groei door ritueel samenzijn in een voor de buitenwereld ontoegankelijk gehouden symbolisch universum. Wie na lezing van Meijers helder en vlot geschreven boek op dat punt is aanbeland, heeft ondertussen ook kennis kunnen nemen van een ander aantal boeiende aspecten van de negentiende-eeuwse vrijmetselarij, variërend van biografische portretten van toonaangevende loge-voorzitters als Jacob van Lennep tot grondige analyses van de sociale samenstelling van de Amsterdamse loges op verschillende peildata, van beschouwingen over verlicht burgerschap en bourgeoisie sociabiliteit tot interne debatten over de toelating van joden en de uitsluiting van vrouwen. *Wereldburgers* gaat over een mannenwereld die bol stond van hooggestemde idealen over humanisme en verlichte visies op de Opperbouwmeester des Heelals. Maar ook over minder verheven zaken zoals gekonkel rond de ballotage en over een logevoorzitter die als gevangenisarts in de profane wereld van de Amsterdamse cellulaire strafinstelling aan de Weteringschans stelselmatig socialisten blijkt te mishandelen.

Dennis Bos

Universiteit Leiden

Nederland geldt internationaal als het fietsland bij uitstek. Voor buitenlanders zijn de vele fietsen net zo karakteristiek voor Nederland als tulpen en windmolens. Dat heeft niet alleen te maken met clichématige beeldvorming: in ons land wordt inderdaad meer gefietst dan in de meeste andere westerse landen. De bijzondere positie van de fiets als alledaags transportmiddel heeft hier echter nauwelijks aanleiding gegeven tot historische reflectie op de vraag naar de oorzaken van de populariteit van het rijwiel. Terwijl historici in landen als Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Canada zich zowel wetenschappelijk als politiek-ideologisch profileren met onderzoek naar de fiets en het fietsen, zijn deze in Nederland blijkbaar zo alledaags en vanzelfsprekend dat hun geschiedenis niet interessant wordt geacht. De praktische en ideële kwaliteiten van het rijwiel – goedkoop, gezond, schoon, stil en snel op de korte afstand en in de stad – hoeven hier niet met historische voorbeelden en politiek-ideologische argumenten te worden verdeeld, zoals in landen waar veel minder wordt gefietst. Typerend voor de pragmatische Nederlandse houding ten aanzien van het fietsen is dat het onderzoek op dit terrein gedomineerd wordt door ingenieurs en mobiliteitsdeskundigen, die vooral geïnteresseerd zijn in technische en infrastructurele vraagstukken en weinig belangstelling tonen voor de cultuurhistorische aspecten ervan.

Het is dus dan ook niet verwonderlijk dat de eerste cultuurgeschiedenis van het fietsen in Nederland door een Duitse historicus is geschreven. Het proefschrift van Anne-Katrin Ebert, dat de periode 1880-1940 bestrijkt, is de interessantste historische studie die tot nu toe over dit onderwerp is verschenen. Op basis van een vergelijking met Duitsland geeft zij een verrassende verklaring voor de status van Nederland als fietsland bij uitstek. Doorgaans wordt gedacht dat het hoge aantal fietsers in ons land in de hand werd gewerkt door gunstige geografische en ruimtelijke omstandigheden: het nagenoeg ontbreken van hoogteverschillen, de korte afstanden en de hoge mate van verstedelijking. Ebert verschuift het accent naar een sociaal-culturele verklaring door het succes van de fiets in Nederland in verband te brengen met sociaal-politieke factoren, in het bijzonder nationale identiteitsvorming. Zij wijst erop dat de fiets in Nederland reeds in 1917 als 'ons populairste vervoermiddel' werd getypeerd en dat Nederlanders en buitenlanders ons land al tijdens

het interbellum als fietsland bij uitstek beschouwden, hoewel er toen in meer Europese landen sprake was van een massaal gebruik van de fiets. De nationale status van de tweewieler werd onderstreept doordat de Oranjes zich regelmatig fietsend aan het volk vertoonden.

Volgens Ebert was de populariteit van de fiets in Nederland voor een groot deel te danken aan de activiteiten en het beleid van de in 1883 opgerichte Algemeene Nederlandsche Wielrijders-Bond (ANWB). Het is opmerkelijk dat op het gebied van het fietsen geen organisatorische verzuiling is opgetreden. In zijn dissertatie *Gemeenschapszin en plichtsbesef: Liberalisme en nationalisme in Nederland* (1992) heeft Henk te Velde gewezen op de grote betekenis van de ANWB voor het liberale cultuurnationalisme. Ebert laat zien dat de liberaal en nationaal gezinde burgers die de dienst uitmaakten in de ANWB, het fietsen verbonden met bepaalde nationale waarden en burgerlijke beschavingsidealen. In publieke uitingen en manifestaties verbond de ANWB fietsen voortdurend met vermeende Nederlandse

deugden, zoals onafhankelijkheid, zelfbeheersing en evenwichtigheid. Ook associeerde de bond het fietsen welbewust met het vaderlandse verleden (bijvoorbeeld door het te vergelijken met het schaatsen) en met de verbondenheid tussen de diverse delen van het land. Dit kwam onder andere tot uitdrukking in de grote fietssparade die de ANWB organiseerde ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898, waarbij de wielrijders gehuld waren in historische en regionale kostuums.

Als belangenorganisatie voor fietstoeristen propageerde de ANWB de waardering van typische regionale landschappen, het vermeende onbedorven platteland en het nationale cultuurgoed. De door het toerfietsen gestimuleerde overbrugging van de kloof tussen stad en platteland en tussen verschillende streken moest de nationale eenwording versterken. De publicatie van reisverslagen, soms met foto's geïllustreerd, droegen bij aan een normering en standaardisering van de toeristische fietservering. Daarnaast droeg de ANWB bepaalde beschavings- en burgerschapsidealen uit, waarbij het draaide om een evenwicht tussen dynamiek en zelfbeheersing, tussen snelle beweging en innerlijke rust, tussen individuele vrijheid en sociale verantwoordelijkheid. Dat laatste kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in de pleidooien voor gestandaardiseerde en uniforme verkeersregels op nationale schaal,

NIEUWSTE TIJD

Het nationaal bewustzijn van de respectabele wielrijder

Anne-Katrin Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Campus Verlag; Frankfurt/New York 2010) 495 p., ill., tbl., €49,90
ISBN 9783593391588

waarbij fietsers als fatsoenlijke en gelijkberechtigde verkeersdeelnemers werden voorgesteld. Toen fietsen goedkoper werden en binnen het bereik van de gewone man en vrouw kwamen, propageerde de aanvankelijk burgerlijk-elitaire ANWB het rijwiel na enige aarzeling als het 'paard der democratie', een vervoermiddel dat voor alle bevolkinggroepen geschikt was.

Terwijl in Duitsland de arbeidersbeweging de fiets inzette voor de socialistische strijd, domineerde in Nederland dankzij de ANWB vooral het beeld van de fiets als vehikel van nationale eenheid en als beschavingsinstrument. De ANWB stimuleerde de verbreiding van de fiets onder arbeiders als middel om hen tot fatsoenlijke burgers te verheffen en in de natie te integreren. Anders dan in Duitsland ontwikkelde de arbeidersbeweging in Nederland geen krachtige eigen ideologische verhouding tot de fiets. De betekenis van het rijwiel voor de arbeider lag in het verlengde van die van de burgerlijke fietsers en de ANWB. Het toenemend gebruik van de fiets in arbeiderskringen leidde daardoor in Nederland niet tot een sociale statusdaling van het rijwiel, waardoor burgerlijke kringen dit vervoermiddel de rug toekeerden, zoals in Duitsland. In het interbellum bleef de ANWB de belangen van de fietsers naast die van de automobilisten krachtig verdedigen. Verder laat Ebert zien dat de vaak verguisde fietsbelasting, die tussen 1899 en 1919 en tussen 1924 en 1941 bestond in Nederland ten behoeve van de wegeaanleg, bevorderlijk is geweest voor de Nederlandse fietscultuur doordat een deel van de opbrengsten ten goede kwam aan de aanleg van een fietsinfrastructuur, vooral in de vorm van rijwielpaden die het fietsen aantrekkelijk en veilig maakten.

Het onderzoek van Ebert roept de vraag op of de populariteit van de fiets en de specifieke stijl van het fietsen in Nederland iets te maken hebben met de relatief egalitaire sociale verhoudingen en de cultivering van burgerlijke waarden – in tegenstelling tot het meer aristocratisch gedomineerde en sociaal gepolariseerde Duitsland. Terwijl in andere landen de fiets sterker met sport werd geassocieerd, werd in Nederland, mede door de langdurige afscherming van de nationale fietsindustrie, een karakteristiek model rijwiel dominant dat was afgestemd op het praktische en alledaagse gebruik, het vlakke landschap, het natte klimaat en de burgerlijke fatsoensnormen. Het *Hollandrad*, zoals Duitsers deze fiets aanduiden, kenmerkt zich niet alleen door degelijkheid en standaardaccessoires als bagagedrager, kettingkast, jasbeschermers en verlichting, maar ook door de rechtop zittende houding van de berijder en het bedaarde tempo – een voorovergebogen houding en overmatige transpiratie golden volgens de burgerlijke waarden niet als respectabel.

Eberts werk toont aan dat de geschiedenis van het fietsen een substantiële bijdrage kan leveren aan onze kennis over de modernisering van ons land en een in internationaal opzicht onderscheidend kenmerk van de moderne Nederlandse cultuur. Zo laat zij zien dat nationale identiteit niet alleen werd gemaakt met behulp van ideeën en symbolen; ook technische voorwerpen, het dagelijkse gebruik ervan, een bepaalde lichaamsbeleving, toerisme, verkeersbeleid en de opbouw van een verkeersinfrastructuur speelden een belangrijke rol.

Harry Oosterhuis
Maastricht University

Er zijn niet veel landen waar historici zo hoog in aanzien staan als in Frankrijk. Van oudsher is daar kennis van het verleden nauw verbonden met nationale identiteit. En door hun studie naar dat verleden bekleden historici een belangrijke positie in het heden. Geschiedbeoefening is dan ook ten diepste politiek en onder historici woedt zowel een permanente richtingstrijd als een gevecht om de hegemonie. Historici als publieke intellectuelen, vernieuwers in de marge, archiefvatten, oeuvrebouwers, promotiefabrieken en schoolmakers:

NIEUWSTE TIJD

Van de eetsalon naar de slaapkamer: Franse historici in de twintigste eeuw

Philip Daileader en Philip Whalen eds., French Historians 1900-2000. New Historical Writing in Twentieth-Century France (Wiley Blackwell, West-Sussex 2010) 610 p., €149,-, ISBN 9781405198677

ze komen allemaal aan bod in *French Historians 1900-2000*. Een kloek werk dat meer is dan een bundeling van ruim veertig portretten.

Nieuw is een dergelijk biografisch woordenboek natuurlijk niet. Dit werk past in de groeiende aandacht voor bundelingen van vooraanstaande historici. In Frankrijk verscheen in 2004 het *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones*, waarin zo'n 350 portretten staan, van Gregorius van Tours tot Georges Duby. En *Les historiens* (2003) had lemmata opgenomen van zowel Franse

als buitenlandse historici, zoals Finley, Elias, Marx en Mosse. Ook het in 2006 door Lawrence Kritzman samengestelde *The Columbia History of Twentieth-Century French Thought* besteedde ruim aandacht aan historici en stromingen.

French Historians 1900-2000 onderscheidt zich van deze werken doordat er gekozen is voor een kleinere groep historici uit eigen land, wier leven en werk in relatief omvangrijke lemma's (tussen de 10 en 25 pagina's, al naar gelang het gewicht dat aan iemand door de samenstellers is toegekend) worden geanalyseerd. De prachtige, goed geschreven en analytisch krachtige portretten zijn voorzien van uitgebreide literatuurverwijzingen.

Zoals de ondertitel *New Historical Writing in Twentieth-Century France* aangeeft, beogen de samenstellers ook inzicht te geven in de vernieuwing van de geschiedbeoefening vanuit Frankrijk. Maakte in de negentiende eeuw de Duitse school Von Ranke naam onder historici, vanaf de Eerste Wereldoorlog zou de vernieuwing van het vak in sterke mate vanuit Frankrijk gestimuleerd worden. In eerste instantie vanuit een marxistisch of niet-westers perspectief, vervolgens met name via de *Annales*-stroming, gevolgd door de *nouvelle histoire*. Terecht gaat veel aandacht uit naar de diverse generaties historici die verbonden zijn aan *Annales* zoals Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel, Emmanuel Le Roy Ladurie, Georges Duby en Jacques Le Goff. Het lemma gewijd aan Bloch is zelfs het omvangrijkste uit het boek.

De kracht van de *Annales* lag op het experimentele vlak, de gerichtheid op interdisciplinariteit en de klemtoon op de lange termijn binnen de geschiedenis. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de beweging wereldfaam. Het hoogtepunt in aanzien, tijdens de zogeheten *Quinze Glorieuses* van 1975 tot 1990, betekende eigenlijk ook de (relatieve) neergang ervan. *Annales*-historici behoorden niet langer tot de avant-garde want ze waren mainstream geworden. En terwijl de eerste generaties nog werden geroemd om hun innovatieve en flexibele benaderingen kregen de jongste generaties, die geografie, demografie en sociale structuren verruilden voor het diffusere begrip *mentalité*, het verwijt van conceptuele vaagheid. Zelf was grootmeester Braudel teleurgesteld in de groeiende specialisatie van geschiedenis. Tegen Le Roy Ladurie zou hij bij de publicatie van diens *Montaillou* hebben gezegd: 'Wij gaven geschiedenis een plek in de eetsalon; jij brengt het naar de slaapkamer.'

Naast deze *usual suspects*, bekend bij een groot publiek, is er terecht ook aandacht voor relatief onbekende historici, zoals islamkenner Jacques Berque (1910-1995) of de Americaspecialist uit het interbellum Bernard Faÿ (1893-1978). Daarnaast staan er pareltjes van portretten

in, zoals van buitenbeentje Michel de Certeau. Deze alleskunner putte uit antropologie, psycho-analyse, taal en religie. Deze portretten geven informatie over innovaties en stromingen, maar *la petite histoire* ontbreekt evenmin. Zo komen we te weten dat Braudel voor het onderzoek ten behoeve van zijn proefschrift over de Mediterrane wereld in de jaren dertig een oude filmcamera aanschafte en op deze wijze duizenden documenten vastlegde. En voor zijn boeken over Parijs dook Louis Chevallier niet de archieven in maar zocht het directe contact met de stad. In de jaren vijftig en zestig struinde hij eindeloos door diverse arrondissementen, interviewde straatfiguren en kluste bij in de nachtploegen van het beroemde les Halles-marktcomplex dat destijds nog hartje stad was gevestigd.

Een punt van kritiek betreft de selectiecriteria die zijn gehanteerd. Tot op zekere hoogte is dit natuurlijk altijd arbitrair. Opvallend is bijvoorbeeld de jongste historicus in dit boek: Henry Rousso. Maar waarom wordt wel deze in 1954 geboren oud-directeur van het Institut d'Histoire du Temps Présent behandeld en niet cultuurhistoricus Pascal Ory (1948), die zich toch ook heeft laten kennen als een vernieuwend en eigenzinnig historicus? Waarschijnlijk heeft de doorslag gegeven dat Rousso specialist is van (de herinnering aan) Vichy en ook internationaal zijn stempel heeft gedrukt op de historiografie van Frankrijk in de Tweede Wereldoorlog. Het lemma dat aan deze contemporanist is gewijd maakt, vergeleken bij die over oudere vakgenoten uit het midden van de twintigste eeuw, duidelijk hoezeer geschiedenis heden ten dage is versnipperd onder diverse specialismen.

Daarnaast zijn er op 42 lemma's welgeteld twee gewijd aan vrouwelijke historici: Mona Ozouf (1931) en Michelle Perrot (1928). De auteurs verontschuldigen zich hiervoor door in de inleiding te wijzen op de 'overweldigende maleness' die tot diep in de twintigste eeuw het historische bedrijf in Frankrijk kenmerkte. Dit is natuurlijk juist. Maar het neemt niet weg dat Madeleine Rebérioux (1920-2005) een plekje in dit overzicht had verdiend – vanwege haar werk over de Derde Republiek, het Franse socialisme en Jean Jaurès. Bovendien was zij een bij uitstek geëngageerde historica – ze was de eerste vrouwelijke voorzitter van de Ligue des Droits de l'Homme. En Régine Pernoud (1909-1998) zou evenmin hebben mistaan. Deze mediëviste is onder meer bekend van haar werk over Jeanne d'Arc. Maar deze kritiekpunten nemen niet weg dat *French Historians 1900-2000* een schitterend overzichts- en naslagwerk is.

Niek Pas

Universiteit van Amsterdam

Dit jaar is het vijfenveertig jaar geleden dat de toenmalige minister van Economische Zaken, drs. Joop den Uyl, in een stampvolle Heerlense schouwbrug het requiem van de mijnindustrie inluidde met de belofte 'Geen mijnsluiting zonder redelijk perspectief op ander werk'. Met deze slogan won hij het enthousiasme van de hele zaal: provinciale en gemeentelijke bestuurders, werkgevers en vakbondsleiders, en ook van de kerkelijke afgevaardigden. Mijnwerkers waren niet of nauwelijks aanwezig. Den Uyl presenteerde namens de regering een blauwdruk voor een nieuwe, frisse en economisch gezonde toekomst voor de Mijnstreek en daarmee voor heel zuidelijk Limburg. De bewindsman eindigde zijn toespraak door te stellen dat de Limburgse mijnindustrie zeker geen 'afgeschreven zaak' was, maar dat 'de productie voortgang vindt voor nog vele jaren, [en] in de huisbrandmijnen voor nog zeker ten minste tien jaren.' Na zijn toespraak was er vanuit de zaal volop applaus te horen.

Tegenwoordig weten we wel beter. Negen jaar na de toespraak van Den Uyl was het definitief gedaan met het delven naar steenkool in Limburg. De mijnterreinen werden onder de veelzeggende operationenaam 'van zwart naar groen' met nietsontziende ijver schoongepoetst. Het rigoureuze slopen van schacht en koeltorens is achteraf gezien kenmerkend voor het gehele sluitingsproces. De samenleving moest zo snel mogelijk worden schoongeveegd, alsof men er liever niet aan herinnerd wilde worden. De Oranje-Nassau Mijn I was als laatste aan de beurt; op oudejaarsdag 1974 bereikten de laatste Limburgse steenkolen vanuit schacht 2 de oppervlakte. Wie tegenwoordig met de trein Heerlen binnrijdt, ziet het oude schachtgebouw nog staan, weggedrukt tussen een betonnen kolos van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Na een grondige restauratie doet het – inmiddels uitgeroepen tot industrieel erfgoed – sinds 2005 dienst als Nederlands Mijnmuseum. De schachtwielen draaien ogenschijnlijk weer, maar schijnt bedriegt. In Limburg zullen nooit meer kolen gedolven worden.

Precies 35 jaar na de sluiting van de Oranje-Nassau I verscheen het boek van Jan Peet en Willibrord Rutten. *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* is een gedegen wetenschappelijke studie van de grootste particuliere mijnonderneming die mede aan de basis stond van de 'moderne' industriële steenkolenmijnbouw in Zuid-Limburg.

In 1893 nam de waterstaatkundige Henri Sarolea het initiatief tot de oprichting van de Oranje Nassau Mijnen.

In en rond Heerlen kocht hij verschillende concessievelden, wat uiteindelijk resulteerde in de Oranje-Nassau Mijn I en II. Over zijn motieven is niet veel bekend. Veel gelukszoekers en speculanten waren hem voor geweest: sommigen hadden geluk, maar velen raakten failliet. Aangezien Sarolea's expertise voornamelijk lag in het aanleggen van spoorlijnen op Java en Sumatra en hij van mijnbouwkunde weinig kaas had gegeten, besloot hij de hulp in te schakelen van de gebroeders Honigmann die medeaandeelhouders werden. De broers ontwikkelden al generaties nieuwe bedrijven in het Akense mijnbekken, met als doel deze na enige jaren weer voor een goede prijs van de hand te doen.

Zo geschiedde in ook 1908, toen Sarolea inmiddels was overleden. Beide mijnen werden verkocht aan een Lotharingse staalproducent, Huis de Wendel en onder Franse vlag verzezen de Oranje-Nassau mijn III en de Oranje-Nassau Mijn IV. Het mijnbedrijf kwam vanaf dat moment definitief in buitenlandse handen terecht. Dit leidde tot sceptische geluiden in zowel

Limburg als Den Haag. Het buitenlandse management zou volgens velen niet openstaan voor de economische en maatschappelijke belangen van Limburg. Hoewel de Oranje-Nassau Mijnen steeds meer vernederlandste, bleef de beeldvorming in de publieke opinie negatief gedurende de decennia die volgden. Het feit dat de onderneming na 1965 veel overheidssteun herinvesteerde buiten Zuid-Limburg, heeft daar zeker toe bijgedragen.

De familie De Wendel hoopte uit hun mijnen vetkool te halen die essentieel was voor hun staalfabrieken. Omdat de concessievelden van de Oranje-Nassau Mijnen echter voornamelijk uit magere huisbrandkolen bestonden, moesten de doelstellingen bijgesteld worden. Vele investeringen en verbeteringen van de arbeidsproductiviteit zorgden voor een groei in de periode rond de Eerste Wereldoorlog. De inzakkende afzetmarkt en dalende kolenprijzen als gevolg van de crisis in de jaren dertig, maakten hieraan een einde. Een nieuwe opleving volgde in de jaren vijftig, maar dit was maar van korte duur. Ondanks intensieve samenwerking van alle gezamenlijke mijnbedrijven, werd Limburgse steenkool door de komst van aardgas en aardolie steeds onrendabeler. Hoe ernstig de situatie was, werd pas echt duidelijk toen Den Uyl zijn plannen met betrekking tot de Limburgse mijnindustrie bekendmaakte.

In *Oranje-Nassau Mijnen* laten Peet en Rutten in acht chronologische hoofdstukken de ontwikkeling zien van

NIEUWSTE TIJD

Limburgse mijnbouw in woord en beeld

Jan Peet en Willibrord Rutten, Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974 (inclusief dvd) (Waanders; Zwolle, 2009) 495p., ill., €39,95 ISBN 978904008572

‘een onderneming en de totstandkoming van het ondernemersbeleid, onder veranderende economische en andere omstandigheden in een voortdurende samenspraak tussen de eigenaren van de onderneming [...] en de wijdere omgeving’ (p.22). De auteurs, beiden gepromoveerde historici, geven expliciet aan dat het gaat om een bedrijfs- of ondernemingsgeschiedenis. De lezer krijgt een goed en helder beeld hoe Oranje-Nassau in de loop van de vorige eeuw zich bedrijfsmatig ontwikkelde en wat er allemaal gedaan werd om de onderneming zo winstgevend te houden; wat de sociale consequenties waren voor de mijnwerkers komt in het boek echter nauwelijks aan bod. De auteurs hanteren slechts het perspectief van de werkgevers en door deze eenzijdige benadering is de tekst hier en daar afstandelijk. Een typerend voorbeeld is de beschrijving van het economisch beleid van Oranje Nassau Mijnen in de crisisjaren van de jaren dertig. Dit leidde tussen 1932 en 1935 tot een halvering (!) van het personeelsbestand. En hoewel na 1935 de productie weer werd vergroot, bleef de uitbreiding van het aantal arbeiders beperkt als gevolg van de toegepaste rationalisaties. ‘Strategische achtergrond was het streven de productie bij Oranje Nassau Mijnen rendabel te houden’, zo stellen de auteurs (p.178). En daar blijft het bij. Een opmerking over de sociale en economische gevolgen van het

rationalisatieproces voor de arbeiders was op z'n plaats geweest.

Het zou echter te ver gaan om te zeggen dat er in deze publicatie helemaal niets te vinden is over de mijnwerkers. De unieke foto's in de zeven beeldverhalen tussen de verschillende hoofdstukken geven een intrigerend beeld van de mijnen boven- en ondergronds, en het dagelijks leven van de mijnwerkers op de door Oranje-Nassau Mijnen gebouwde mijnwerkerswoningen ('koloniën'). Het perspectief van de kompels wordt letterlijk in beeld gebracht in de bijbehorende dvd. Hier zijn oud-mijnwerkers voornamelijk aan het woord. Te zien is hoe de Oranje-Nassau Mijnen het sociale en culturele leven in de Mijnstreek bepaalden, door bijvoorbeeld het oprichten van muziekkorpsen en een voetbalclub. Ook de maatschappelijke en sociale gevolgen van de mijnsluiting voor mijnwerkers worden hier belicht. Dat destijds een technocratische benadering van het afvloeiingsbeleid voorrang had op het humane aspect wordt pijnlijk duidelijk. Jammer is dat eerdere generaties mijnwerkers niet meer aan het woord kunnen komen. Dan was de geschiedenis van Oranje-Nassau Mijnen nog completer geweest.

Bart Gielen

Hogeschool van Amsterdam

De onverwerkte koloniale geschiedenis van Nederland is de achtergrond van controverses en claims rond de Surinaams-Nederlandse schrijver en activist Anton de Kom. Die geschiedenis van eeuwenlange radicale ongelijkheid, waarin Nederland zo min mogelijk toegang verschaftte aan niet-blanke inwoners van de koloniën of andere

gebieden waarmee Nederlanders tijdelijk intensieve commerciële contacten hadden, is voelbaar in het korte leven van Anton de Kom in de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij wordt geboren in Paramaribo in 1898 in de wijk Frimangron, 'grond van vrije mensen'. Daar gaan al tijdens de slavernij zwarten wonen die het lukt om te ontkomen aan de status van tot slaaf gemaakten; een kleine groep met uiteenlopende achtergronden. In de tamelijk hermetische slavenmaatschappij is vrijlating een uitzondering, bijvoorbeeld als bijzondere gunst voor een zeer geliefde bediende of de kinderen daarvan, of de beloning voor zwarte soldaten die helpen om Marrons, opstandige slaven op te sporen. In Frimangron gaan ook degenen wonen die zichzelf

NIEUWSTE TIJD

Anton de Kom: zwarte held voor vele gelegenheden

Alice Boots en Rob Woortman, Anton de Kom. Biografie (Contact; Amsterdam en Antwerpen 2009) 546 p., €49,95 ISBN 9789025432485

door werk kunnen vrijkopen, en na de afschaffing van de slavernij in 1863 – die echter pas in 1873 wordt uitgevoerd, groeit de buurt verder uit.

Anton de Kom maakt de katholieke Paulusmulo af en haalt zijn boekhouddiploma tijdens een eerste baan bij een administratiekantoor. Hogere opleidingen

kent Suriname dan nog niet. Ondanks zijn extra diploma krijgt hij geen salarisverhoging; volgens de auteurs omdat dat alleen voor 'blanken – Hollanders – of mensen met een lichtere tint' was weggelegd. Boots en Woortman stellen dat De Kom zich hieraan ergert, zijn ongenoegen met een collega bespreekt en actie overweegt. Maar als hij hierin geen gehoor vindt, zoekt hij een nieuwe baan, gekwetst door het gebrek aan solidariteit onder zijn collega's. Het is mogelijk, maar misschien wat geromantiseerd; van een arbeidsconflict of van activisme wordt geen bron gegeven. Wel is er een aanbevelingsbrief van deze eerste werkgever Cooke, die noemt hem 'altijd vlijtig, fatsoenlijk, trouw en eerlijk' in een dienstverband van twee

maanden. Hiermee vindt hij zijn volgende baan als assistent-boekhouder bij een bedrijf dat handelt in balata, een grondstof voor onder meer rubber. Hier werkt De Kom zo'n vier jaar en dan neemt hij in 1920 ontslag om te gaan reizen, opnieuw met een brief die hem eert als iemand die 'steeds redenen gegeven heeft tot tevredenheid voor wat betreft zijn vlyt, gedrag en eerlijkheid'. Hij wordt werkend passagier op een schip en werkt onder meer korte tijd op Haïti en Curaçao. Nog in de herfst van datzelfde jaar komt hij aan in Amsterdam.

In Nederland vindt de tweede helft van zijn leven plaats, met uitzondering van een kort verblijf in Suriname en zijn deportatie en dood in nazi-Duitsland. Anton de Kom wordt in Nederland in 1920 eerst soldaat en in 1922 opnieuw assistent-boekhouder in Den Haag. Tijdens zijn werk leert hij zijn vrouw Nel Borsboom kennen. In zijn vrije tijd houdt hij van tapdansen en atletiek. Na vier jaar trouwen ze en gaan in Voorburg, en later in Den Haag wonen. De familie van zijn vrouw is verdeeld over het gemengde huwelijk, maar het feit dat beide katholiek zijn helpt.

De auteurs hebben veel verschillende bronnen geraadpleegd en maken gebruik van de bestaande literatuur over Anton de Kom van onder meer Hira, Scholtens, Jansen van Galen, Van Kempen, Oostindie en Meel. Daarbij deden ze veel eigen archiefonderzoek en konden nog veel particuliere herinneringen optekenen van nabestaanden, vrienden en kennissen. Ook onbekende Nederlanders hebben sterke herinneringen aan hem, onder meer omdat Anton de Kom als een van de weinige zwarte Nederlanders altijd overal opviel. In januari 1933 gaat De Kom met zijn vrouw en vier kinderen in Suriname wonen, in zijn geboortehuis in Frimangron bij familieleden en deels bij andere familie elders in de stad. Van meet af aan is er onder de koloniale autoriteiten een sterk wantrouwen tegen De Kom die zij beschouwen als communist en agitator. Er is geen bewijs van enig lidmaatschap van een communistische organisatie, maar een activist is De Kom wel. Hij wil in Suriname gelijk aan de slag om een lezing te houden over, zoals hij zelf schrijft, 'de geschiedenis van Suriname, een eerste poging om het diep verankerde minderwaardigheidsgevoel van mijn landgenoten te bestrijden'. Hiervoor probeert hij een zaal te huren, maar dat wordt hem gelijk onmogelijk gemaakt. Dan wil hij zijn landgenoten op een andere manier bereiken, als persoonlijk adviseur: hij opent 'A. de Kom's Adviesbureau' in het huis van zijn vader in Frimangron. Er komen veel mensen op af, met name contractarbeiders melden zich met klachten over hun werkomstandigheden die doen denken aan die tijdens de slaventijd. De Kom wordt onmiddellijk van opruiing beschuldigd, op 1 februari gearresteerd en drie maanden zonder vorm van proces opgesloten in Fort Zeelandia. Gezagsondermijning en opstandigheid zijn andere beschuldigingen, en al op 10 mei wordt De Kom het land uit gezet; hij reist op hetzelfde schip als zijn vrouw en kinderen terug naar Nederland.

De hele gang van zaken heeft veel publiciteit gegenereerd. Bij aankomst op de Sumatrakade in het Amsterdamse havengebied staan daar op 26 mei 1933 meer dan tweeduizend mensen De Kom op te wachten; hij wordt als linkse held verwelkomd met het zingen van *De Internationale*. Nu komt hij ook snel in contact met anti-fascistische groepen en van daar is het een kleine stap naar verzetsactiviteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Aan zijn leven komt een droevig einde in het concentratiekamp Sandbostel, een van de buitenkampen van Neuengamme in Noord-West Duitsland in het vroege voorjaar van 1945. Als verzetsstrijder krijgt hij een eregraf op de begraafplaats in Loenen, en in 1982 wordt hem postuum het Verzetsherdenkingskruis toegekend.

Bijzonder aan deze biografie is het tweede deel, waarin de auteurs de beeldvorming van Anton de Kom als held voor verschillende groepen beschrijven, en zijn herontdekking en inlijving voor verschillende belangen en doelen, zowel in Nederland als in Suriname. Denk bijvoorbeeld aan de omdoping van de Surinaamse Universiteit tot Anton de Kom Universiteit gedurende het militaire bewind van Bouterse, maar ook aan organisaties van Surinaamse studenten in Nederland. Onder Nederlandse linkse jongeren in de jaren zeventig is De Kom een welkome verrassing door de combinatie van links en voormalig verzet. Zo is er in het Anne Frank Huis in 1974 een eerste tentoonstelling voor scholieren over de op handen zijnde onafhankelijkheid van Suriname en de komst van Surinamers naar Nederland waarin het ook gaat over Anton de Kom. De meest recente controversie is die om het monument voor De Kom op het naar hem genoemde plein in Amsterdam Zuid-Oost. Een deel van de Surinaams-Nederlandse bevolking vindt het beeld onwaardig, omdat zij de getoonde half-naakte man associëren met een tot slaaf gemaakte en niet met de tijdens zijn leven steeds strak in het pak gaande De Kom.

Natuurlijk blijft hij vooral bekend als schrijver van het uit 1934 stammende *Wij slaven van Suriname*, waarvan uitgeverij Contact samen met de erven De Kom gelukkig weer een nieuwe editie heeft uitgebracht in 2009. Met deze bijzondere biografie ligt de weg open naar meer Nederlands en meer internationaal vergelijkend onderzoek naar netwerken van zwarte Europeanen, Afro-Amerikanen, Indonesische nationalist en andere antikoloniale activisten en hun onderlinge en wederzijdse inspiraties en invloeden. Bij de presentatie van het boek werd De Kom al vergeleken met Marcus Garvey, Eric Williams, C.L.R. James, en Aimé Césaire; ik denk dat een vergelijking met Frantz Fanon en de internationale kring van *negritude*-auteurs ook zinvol zal blijken.

Dienke Hondius

Vrije Universiteit Amsterdam

Dit boek geeft antwoord op vragen die menig onderzoeker in de koloniale geschiedenis zich stelt. Op wiens conto staat het Nederlands kolonialisme in de Indonesische archipel? Welke sociale lagen uit de Nederlandse bevolking waren er verantwoordelijk voor het debet of credit van het systeem? Hoe zag de demografie van het kolonialisme er ook inhoudelijk uit? En waarom groeide Indië – niet voor niets ‘de gordel van smaragd’ genoemd – ondanks die materiële en symbolische aantrekkingskracht nooit uit tot een vestigingskolonie?

Ulbe Bosma geeft zijn antwoorden. Als onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) heeft hij veel over het Nederlands kolonialisme gepubliceerd. Met name door het met Remco Raben geschreven *De oude Indische wereld 1500-1920* (in 2003 bij dezelfde uitgever verschenen) heeft hij zich grondig inzicht in de (Indo-) Europese samenleving in de kolonie eigen gemaakt. Dit boek kan als een uitwerking van bepaalde patronen uit die studie worden gezien, al is het zeker geen slap aftreksel of herhaling van eerder werk.

Integendeel; veel van zijn beweringen zijn nieuw, prikkelend en verhelderend. De koloniale toplaag heette niet voor niets Europees in plaats van Nederlands. Na de Britse bezetting van de archipel tijdens het napoleontisch bewind die in 1816 beëindigd werd, bestond deze voor het grootste gedeelte uit een internationaal gezelschap van minder dan 20.000 personen en dat over een gebied, dat – uitgestrekt op de kaart van Europa – van Ierland tot de Oeral reikte. De VOC had zich al sterk gekant tegen het ontstaan van een volksplanting van Europeanen die haar monopolie zou kunnen bedreigen. Haar opvolger, de staat der Nederlanden, handhaafde dat patroon. Het was voor een Europeaan een kunststuk om Indië binnen te komen, dat slechts enkelen, en tot 1860 vooral Britten, lukte. Een blanke immigrant moest onmisbaar zijn voor de (technische) ontwikkeling en bloei van de kolonie, zichzelf kunnen bedruipen en een garantiebrief op zak hebben van een Europese inwoner. Omdat de Engelsen dankzij hun vroege Industriële Revolutie een kennisvoorsprong in de techniek bezaten en bovendien vaak een beroep konden doen op *old-timers* die na het Britse bestuur waren gebleven, was hun toeloop groot. Anders dan vaak is beweerd, ontwikkelde het cultuurstelsel zich echter dankzij de technologische bewerking van de landbouwproducten (bijvoorbeeld suikerraffinage) tot een motor voor Europese migratie, waarvan na 1860 ook Nederlanders deel gingen uitmaken.

De grootste golf Europese immigranten werd evenwel gevormd door soldaten voor het KNIL, een groep die lang over het hoofd is gezien. Tussen 1816 en 1914 vertrokken rond de 160.000 mannen (1,5 procent van de Nederlandse jongemannen) als Jan Fuselier naar de Oost. Bij grote koloniale oorlogen zochten ook tienduizenden uit Duitsland, België, Frankrijk en Zwitserland hun heil in Indië. Deze militaire migratie zorgde voor een continu mannenoverschot. Dat is de belangrijkste verklaring

voor het late verschijnen van Nederlandse vrouwen in de koloniale bevolkingsstatistieken.

Verhelderend en nieuw zijn ook de uitkomsten van de analyse van de geografische en sociale herkomst van deze Indiëgangers. Door bevolkings- en migratiegegevens uit de archieven te koppelen aan gegevens van de Historische Steekproef Nederland, aanwezig op het IISG, beschikt Bosma voor het eerst over kwalitatieve gegevens over deze groep. Zij was afkomstig uit twee sociale lagen, de

elite van adel en stedelijk patriciaat die in Indië in handel, bestuur en groot-landbouw terecht kwam en daar vaak trouwde met dochters van de creoolse elite enerzijds en anderzijds de lagere middenstand uit de grote steden die in het leger als een alternatief voor een onzekere toekomst in eigen land zag. Het stedelijk proletariaat kon meestal niet eens aan de keuringseisen voor het KNIL voldoen (geen strafblad, een lengte van 1,50 m); boeren emigreerden liever via bestaande familienetwerken en migratiecampagnes naar Noord- en Zuid-Amerika, en Australië. In de twintigste eeuw maakten elite en militairen plaats voor de hoger opgeleide beroepsklasse van bijvoorbeeld ingenieurs en landbouwspecialisten. Geografisch gezien werd Indië daardoor gekoloniseerd vanuit de grote steden en het westen van Nederland. Het platteland in het noorden en ten zuiden van de grote rivieren bleef ondervertegenwoordigd.

Een vestigingskolonie is Indië nooit geworden. Dat lag niet aan het tropische klimaat dat handarbeid voor blanken onmogelijk zou hebben gemaakt. Via geografische en demografische vergelijking rekent Bosma af met deze ‘mythe’. Het was de koloniale ideologie, het superioriteitsbesef van de blanke die zijn prestige niet wilde ondermijnen door vertoon van handarbeid, dat eind negentiende eeuw in alle Aziatische koloniën de doorslag gaf. Eerder hadden historische patronen zoals de militaire migratie en het ontbreken van Nederlandse volksplantingen de mogelijkheid daartoe al ondergraven.

Ook de steeds soepeler Europees-Aziatische cirkelmigratie verhinderde vestiging. Die cirkelmigratie vormt een

NIEUWSTE TIJD

Een prikkelend antwoord op demografische vragen

Ulbe Bosma, Indiëgangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken (Bert Bakker; Amsterdam 2010) 328p., € 24,95 ISBN 9789035135017

van Bosma's centrale thema's. Een Europeaan trok naar Indië, ging met verlof en keerde voorgoed terug naar Den Haag of Zeist, waar hij met heimwee (en soms rancune) 'tussen twee vaderlanden' bleef hangen. Indische families zonden hun kinderen voor onderwijs naar Nederland en lieten hen ook weer terugkeren. In 1880 leefde ongeveer twintig procent (7500 personen) van de in Indië geboren Europeanen in Nederland; en de jaren 1890 was ongeveer dertig procent van de passagiers op weg naar zijn geboorteland Indië. De ontwikkeling van de stoomvaart en de aanleg van het Suezkanaal bevorderen die cirkelmigratie. In de jaren dertig van de twintigste eeuw zou deze zijn grootste bloei bereiken. Die cirkelmigratie gold uiteraard vooral de koloniale top.

Kortom, Bosma schreef een mooi en goed toegankelijk boek, met veel nieuws als uitkomst. Levensverhalen van

Indiëgangers uit onbekende familiearchieven geven zijn werk een persoonlijke noot. Alleen zijn betoog over de vestigingskolonie zou hij steviger kunnen onderbouwen. Want in hoeverre speelde de grootschalige sterfte onder Europeanen (ook een traditie uit het *Ancien Regime*) hierin door? En wie meer wil weten over zijn wetenschappelijk gebruik van de Historische Steekproef Nederland, kan beter direct zijn artikel daarover in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* raadplegen. Dit boek is bedoeld voor een breder publiek: ex-Indiëgangers zullen het weten te vinden. Maar wetenschappers mogen het daarom niet over het hoofd zien.

Elsbeth Locher-Scholten

Universiteit Utrecht

De titelwoorden 'ordening' en 'autarkie' prijken op het kaft van dit boek, dat als deel 4 is opgenomen in de reeks *Studien zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft*. Aan het begin van dit decennium besloot de Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), de Duitse equivalent van de Nederlandse Wetenschappelijke Organisatie (NWO), haar eigen geschiedenis te laten optekenen. De DFG werd opgericht in 1949, maar haar wortels gaan terug tot de oprichting van de *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* in 1920. Gekozen werd voor een disciplinaire opzet. Andere studies in deze serie richtten zich onder andere op eugenetica en volkskunde. De coördinatie wordt grotendeels vanuit de universiteit van Freiburg verzorgd, waaraan auteur Willi Oberkrome eveneens verbonden is.

Ordnung und Autarkie thematiseert de academische studie naar agrarische vraagstukken en de landbouw. Deze tak van wetenschappelijke reflectie leidt ogenschijnlijk niet tot veel opwinding. Maar het wordt interessanter als men bedenkt dat honger, en dus voedselproductie, als een rode draad door de ellendige delen van de Duitse contemporaine geschiedenis loopt. Bovendien wist de wetenschap van de landbouw zich verzekerd van aanzienlijke politieke steun. Tijdens de jaren van het Derde Rijk vloeiden de grootste sommen geld naar onderzoeksprojecten gelieerd aan de landbouw en agrarische economie.

NIEUWSTE TIJD

Landbouw en wetenschap in de Duitse Zeitgeschichte

Willi Oberkrome, *Ordnung und Autarkie. Die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920-1970)* (Franz Steiner Verlag; Stuttgart 2009) 371 p., €50,- ISBN 9783515092555

Met deze wetenschapsgeschiedenis sluit Oberkrome aan bij een interessante onderzoekstraditie. De rol en ontwikkeling van wetenschappelijke disciplines is de afgelopen twintig jaar door Duitse historici op vernieuwende wijze onderzocht. Een aantal auteurs steken boven dit groeiende onderzoeksveld uit. Zo verrichtte de Hamburgse historica Margrit Szöllösi-Janze pionierswerk met haar studie naar de invloed van de Eerste Wereldoorlog op de chemische wetenschap. Anderen, zoals Lutz Raphael (Trier) en Thomas Etzemüller (Oldenburg), legden de nadruk op sociale praktijken van academische disciplines en de wijze waarop wetenschappers de werkelijkheid voorstellen in ordenende concepten en denkrasters.

Hoewel deze studie zich laat inspireren door het werk van anderen, blijft onduidelijk wat de centrale invalshoek van het boek is. Nergens worden vernieuwende ideeën en concepten omarmd dan wel met scherpe argumenten verworpen. In plaats van een centrale vraagstelling poneert Oberkrome elf *Problemkonstellationen* die perspectivistisch gezien nogal uiteenlopen. Gemakshalve vat deze recensent de probleemconstellaties samen in drie clusters. Dat is ten eerste de verhouding tussen agrarische wetenschap en politiek, ten tweede de inhoudelijke ontwikkeling van de wetenschap en ten derde organisatorische en wetenschapssociologische processen rondom macht, rangorde en identiteit.

Bij de landbouw- en agrarische wetenschappen manifesteerde de politieke invloeden zich op een bijzondere wijze. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de import van voedsel ernstig gehinderd door geallieerde blokkades en het ineensstorten van de wereldmarkt. Het ideaal van een autarkische voedselvoorziening wortelde door deze ervaring stevig in de bestuurlijke en politieke elite van Duitsland. De verwezenlijking van dit ideaal benodigde een stijging van de productiviteit. Wetenschappers moesten de benodigde kennis hiervoor leveren. Oberkrome beargumenteert dat de hogere echelons van de agrarische wetenschap rechts georiënteerd waren. Reeds voor de nationaal-socialistische machtsovername vestigden zij het beeld van een strijdvaardige wetenschap ('kämpferische Wissenschaft') die een bijdrage moest leveren aan het versterken van de Duitse natie. Mede hierdoor bracht het nazibewind geen grote cesuur in de ontwikkeling van de diverse specialismen met zich mee. Wel wordt duidelijk hoe de wetenschappers *Vordenker* werden van de beladen *Blut-und-Boden*-ideologie. Bij gebrek aan bronnen wordt de zuivering van joodse wetenschappers na 1933 niet diepgaand onderzocht. Ook de verregaande persoonlijke continuïteit na 1945 wordt helaas alleen met enkele voorbeelden gethematiseerd.

Inhoudelijk maakt de auteur een onderscheid tussen drie vakgebieden, zoals ook uit de ondertitel blijkt. Zo wordt afzonderlijke aandacht besteed aan de *Landbauforschung*, waaronder bijvoorbeeld de studie naar plantenveredeling of het gebruik van (kunst)mest vallen. Agrarische economie is een ander onderdeel, waaronder de mechanisering van de landbouw en de economische consequenties worden besproken. Ten slotte is er de sociologische invalshoek, in mooi Duits de *ländlichen Sozialwissenschaft* geheten. Hieronder vallen bijvoorbeeld de 'dorpstudies', waarin de sociale structuur van een dorp wordt onderzocht. De inhoudelijke besprekingen

hebben een nogal opsommende, haast historiografisch karakter. Dat is de auteur niet altijd aan te rekenen, omdat een overzicht nu eenmaal niet kan ontbreken. Wel wreekt de droge schrijfstijl zich in deze passages. Lange, ingewikkelde zinnen maken het boek moeilijk leesbaar.

Het derde cluster verenigt de organisatorische en sociologische perspectieven die Oberkrome in zijn betoog aansnijdt. Veel aandacht is er voor onderlinge rivaliteit en machtsstrijd, zoals tussen voor- en tegenstanders van mechanisering. Tegenstanders die landbouwmachines in strijd achten met Duitse boerentradities moesten het afleggen tegen rationalisten die wezen op de stijging van de arbeidsproductiviteit. De hooggeplaatste SS'er Konrad Meyer wordt terecht geportretteerd als een spin in het web, die zijn invloed overal deed gelden. Minder aandacht is er voor de andere spinnetjes en de omvang van het web. Ondanks de vele personen en instanties die worden opgevoerd, wordt de lezer geen overzicht geboden hoe de actoren en instituties zich tot elkaar verhielden en welke invloed dit nu precies heeft gehad op landbouw- en agrarische wetenschapsbeoefening.

Oberkrome heeft de moed gevat een lastig en breed onderwerp bij de hoorns te vatten. Hij maakt duidelijk dat er genoeg interessante haken en ogen aan dit onderwerp zitten die zich lenen voor grensverleggend historisch onderzoek. Daarmee kan de geschiedenis van de wetenschap van landbouw en agrarische vraagstukken toch voor reuring zorgen, zeker wanneer die tegen de vernieuwende benadering van de Duitse wetenschapsgeschiedenis wordt geplaatst. Maar het gebrek aan scherpe vragen, boeiende concepten en helder taalgebruik maakt dat die reuring in *Ordnung und Autarkie* vooralsnog achterwege blijft.

Marijn Molema
Vrije Universiteit

Binnen de literatuurwetenschap heeft het onderzoek naar literaire instituties een hoge vlucht genomen. De tijd dat letterkundigen zich uitsluitend bogen over de doorgaans canonieke literaire tekst ligt achter ons. Steeds meer studies richten zich op de cultuurhistorische context en de sociale ruimte van literatuur. Die wending resulteerde niet alleen in een verbreding van het onderzoeksveld, maar had ook gevolgen voor de visie op literatuur als object van onderzoek. Gold de tekst binnen het werkimmanente paradigma

NIEUWSTE TIJD

De vloek van arm Vlaanderen

Kevin Absillis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau (1932-1970)* (Meulenhoff; Amsterdam 2009) 688 p., ill., €34,95 ISBN 9789085421627

als een singulier object met een immanente betekenis en een intrinsieke waarde (die beide door de geschoolde lezer aan het licht konden worden gebracht), sociaalwetenschappelijk georiënteerde letterkundigen zijn – veelal in navolging van de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu – van mening dat betekenis en waarde aan teksten worden toegekend door personen en instanties die de productie, verspreiding en

ontvangst van literatuur reguleren. Het literaire bedrijf kwam daarmee sterk in de belangstelling te staan.

Vechten tegen de bierkaai – de handelsuitgave van het proefschrift waarop Kevin Absillis in 2008 promoveerde aan de Universiteit Antwerpen – levert een interessante bijdrage aan het onderzoek naar een van de belangrijkste literaire instituties van de twintigste eeuw: de uitgeverij. Het uitgevershuis van Angèle Manteau geldt als de belangrijkste Vlaamse uitgeverij van de vorige eeuw. Binnen het cultuursociologische kader waarin Absillis zijn resultaten presenteert ligt dat belang vooral in het gegeven dat Manteau als gezaghebbend uitgevershuis mede bepaalde welke literatuur kwaliteit had en zodoende vorm gaf aan het literaire landschap.

De waarde van deze informatierijke en toegankelijk geschreven studie ligt voor een belangrijk deel in de verplechting van drie genres in één boek. *Vechten tegen de bierkaai* is tegelijkertijd een bedrijfsgeschiedenis, een biografie en een cultuurhistorische studie. Met grote precisie beschrijft Absillis de geschiedenis van de firma Manteau vanaf het moment waarop de oprichtster in 1932 met een importboekhandel begon tot de ontmanteling van haar bedrijf in de grote fusiegolven van rond 1970. De geschiedenis van het bedrijf kende kortstondige pieken en diepe dalen en eindigde met de overname van Manteau door Nederlandse firma's. De positie van Manteau was voortdurend precair, zoals ook blijkt uit het gepresenteerde cijfermateriaal. Als 'ongebonden' uitgeverij buiten de invloedssfeer van de zuilen had Manteau namelijk geen vanzelfsprekende achterban van boekenkopers. Om het hoofd financieel boven water te houden moest de uitgeverij schipperen tussen artistiek prestige en commercieel succes. Boeken van Françoise Sagan behoorden tot de weinige rendabele titels, maar veel artistiek aanzien viel daar niet mee te verwerven. Zorgvuldig bewaakte Manteau intussen het imago van haar firma, door Absillis getypeerd als 'een kleine uitgeverij van stand die naar de buitenwereld een exclusief literair imago wenste uit te dragen.' Dat Manteau betrokken was bij de opkomst van een aantal kopstukken uit de naoorlogse Vlaamse literatuur als Boon, Claus, Van Aken, Daisne en Lampo heeft de reputatie van haar uitgeverij voor een belangrijk deel bepaald. Absillis besteedt ruime aandacht aan die relaties met auteurs.

De geschiedenis van het bedrijf was ook de geschiedenis van Angèle Manteau, die met haar uitgesproken karakter veelvuldig de gemoederen beroerde. De beeldvorming rond haar persoon werd lange tijd bepaald door uitspraken als die van Hugo Claus, die zij kort na de Tweede Wereldoorlog op het literaire podium hielp: 'Waar Angèle Manteau verschijnt, vallen de vliegen dood'. Absillis mengt zich niet in de beeldvorming, die zich ook na de dood van de uitgeefster in 2008 voortzette, maar beschrijft haar met kritische distantie en soms met empathie, vooral wanneer hij aantijgingen jegens de uitgeef-

ster door welbespraakte polemisten als Jeroen Brouwers ontkracht. Uit de biografie die deze studie ook is, rijst het beeld op van een *dame des lettres*, gevormd in Brussel door modernistische *highbrows* als Jan Greshoff (bij wie zij als twintigjarige Waalse studente scheikunde een kamer huurde) en de chique uitgever Alexandre Stols, die in 1932 zijn Brusselse boedel aan haar overdroeg. Na de Tweede Wereldoorlog en vooral vanaf de jaren zestig moest zij zich handhaven in een cultuur waarin als gevolg van democratisering en commercialisering die oude waarden niet langer vanzelfsprekend waren. Maar ook in de wereld van pockets en paperbacks wist zij zich te handhaven.

Het wat mij betreft interessantste aspect van *Vechten tegen de bierkaai* vormt het cultuurhistorische verhaal dat als achtergrond fungeert en waartegen de geschiedenis van de uitgeefster en haar bedrijf moet worden begrepen. Die achtergrond krijgt zoveel ruimte dat de uitgeverij soms zelfs uit beeld dreigt te raken. De tot cliché geworden voorstelling van 'arm Vlaanderen' dat cultureel achterbleef bij zijn grote burens en bij Nederland in het bijzonder domineerde het denken over literatuur gedurende de hele periode waarin het boek zich afspeelt. Het culturele minderwaardigheidscomplex en het gegeven dat nogal wat Vlaamse schrijvers hun werk liever onderbrachten bij een Nederlandse uitgeverij (na 1945 oefende De Bezige Bij veel aantrekkingskracht uit) plaagde ook uitgeverij Manteau. Dat de uitgeefster auteurs als Boon en Claus zou hebben miskend en dat deze schrijvers daarom uitweken naar 'het Noorden' weet Absillis overtuigend te ontkrachten. Hij wijst het 'denkschema van de achterstand' aan als het grondpatroon in het Vlaamse zelfbeeld ten aanzien van Nederland dat zo tegelijkertijd literair gidsland en retorische tegenstander kon zijn. De harde werkelijkheid was dat Vlaamse uitgeverij niet zonder de veel grotere 'Hollandse' afzetmarkt konden bestaan, maar dat zij beslist niet altijd welkom waren. Om zich te verzekeren van een Nederlandse afzetmarkt liet Manteau Vlaamse manuscripten 'zuiveren' van Vlaams taaleigen, onder andere door haar Nederlandse medewerker Jeroen Brouwers. Het Nederlandse handelsprotectionisme maakte dat de export desondanks vaak erg problematisch verliep. Dat de tijdelijke opschorting van de normale handelsbetrekkingen tussen België en Nederland tussen 1940 en 1945 resulteerde in een ongekende bloei van de uitgeverij is geen geringe ironie.

Vechten tegen de bierkaai is een waardevol boek, zowel monumentaal als gedetailleerd, en kan gelden als een standaardwerk over zowel Manteau als over het uitgeverijonderzoek in Nederland en Vlaanderen.

Mathijs Sanders

Radboud Universiteit Nijmegen

Ruim negentig jaar nadat Benito Mussolini het begrip fascisme lanceerde, worstelen historici nog altijd met de interpretatie van de term. Alle pogingen om een brede duiding aan het fascisme te geven buiten de Italiaanse context – waarbij ook ruimte is voor andere rechts-revolutionaire regimes, bewegingen en personen – hebben in de historische wereld onherroepelijk geleid tot tegenwerpingen, protesten en hoog oplopende discussies. Ondanks de grote verschillen die er alleen al bestaan tussen de regimes van Hitler en Mussolini, dook toch telkens de behoefte op om ten minste hun ideologieën onder een gemeenschappelijke noemer te brengen. Lange tijd riepen onbevredigende pogingen om tot een heldere fascismedefinitie te komen de vraag op of een dergelijke operatie überhaupt mogelijk was. Als redmiddel werd

vaak uitgeweken naar deelstudies en gekozen voor de meervoudsvorm ‘fascismen’, om de interne verscheidenheid binnen de fascistische familie aan te duiden. Sinds enkele jaren beleeft het onderzoek naar een algemeen of ‘generic fascism’ echter weer een opmerkelijke comeback. Wetenschappers als Roger Griffin en Robert Paxton hebben getracht te komen tot een beschrijving van de fascistische familie in haar geheel.

Dit geldt ook voor Dietrich Orlow, die met *The Lure of Fascism in Western Europe* echter een originele wending geeft aan deze tendens. Orlow verdiende zijn sporen met publicaties over de NSDAP en over Pruisen tijdens de Weimartijd. In 1999 publiceerde hij een vergelijkend onderzoek naar de sociaal-democratie in Frankrijk, Duitsland en Nederland. Ook zijn nieuwste boek houdt zich bezig met deze drie landen. Hierbij richt Orlow zich echter op de verhouding tussen de fascistische bewegingen in Nederland en Frankrijk en het Duitse naziregime tijdens de jaren dertig. Orlows provocerende stelling is dat het fascisme pas goed begrepen kan worden als het wordt bestudeerd als een internationale ideologie, die zich manifesteerde in verschillende nationale contexten. Omdat het beeld van historici sterk gekleurd is door de kennis van de Tweede Wereldoorlog, hebben zij de internationalistische tendensen binnen het fascisme van de jaren dertig te gemakkelijk afgedaan als betekenisloos.

De fascisten van de jaren dertig kunnen volgens Orlow niet worden gereduceerd tot ultranationalisten, die alles wat buitenlands was wantrouwen als vreemd en gevaarlijk. Dat de NSB inspiratie putte uit gebeurtenissen over de Nederlandse oostgrenzen is bekend. Ook veel Franse extreem-rechtse organisaties lieten zich tij-

dens het Interbellum inspireren door de ontwikkelingen in Italië en Duitsland. Intellectuelen als Pierre Drieu la Rochelle en Bertrand de Jouvenel geloofden zelfs in een fascistisch Europees ideaal, waarbij de jonge volkeren van Europa zichzelf zouden bevrijden van parlementarisme en decadentie om met elkaar een statenbond te vormen. Omdat een fascistisch systeem de beste uitdrukking van de volkswil was, zouden oorlogen in dit nieuwe Europa zelfs tot het verleden behoren. Ook in Duitsland stond

volgens Orlow lange tijd niet vast welke lijn Hitler zou kiezen. Deze stond toe dat tot laat in de jaren dertig binnen de NSDAP twee facties, enerzijds de agressieve ‘conquerors’ en anderzijds de internationalistische ‘collaborators’, er tegelijk van overtuigd waren de steun van de *Führer* te hebben. Hoewel ook de interna-

nationalistische nazi's een federaal fascistisch Europa als ideaal hadden, waren ze na de Duitse verovering van continentaal West-Europa toch bereid om Hitlers nieuwe orde te dienen.

Het bestaan van een extreem-rechts regime in Duitsland was voor de NSB en de Franse fascistengelijktijd een zegen en een vloek. Tijdens de eerste jaren na 1933 was de buitenlandse uitstraling van ‘het nieuwe Duitsland’ groot. In tegenstelling tot het als vermolmd en onmachtig ervaren parlementarisme in Frankrijk en Nederland leek er in Duitsland een nieuwe dynamiek te zijn ontstaan, die wél antwoord had op de economische crisis en succes haalde in de buitenlandse politiek. Organisaties als de NSB, de Parti Populaire Français en de Parti Social Français konden zich spiegelen aan dit dynamische, jeugdige Duitsland, terwijl ze beweerden geen slaafse kopie van Hitler te willen zijn maar juist te staan voor een fundamenteel Frans of Nederlands principe. Door middel van snoepreises, congressen en directe financiële steun slaagde Duitsland erin om sympathiserende buitenlandse organisaties en intellectuelen aan zich te binden. Naarmate de jaren dertig vorderden en de agressieve houding van Hitler steeds moeilijker te ontkennen viel, werd de associatie met een vijandelijke buitenlandse mogendheid een molensteen om de nek van deze groeperingen. Ze verloren aanhang, raakten in de greep van een radicalere minderheid en gingen zich steeds sterker op Duitsland richten.

Orlow beschrijft en analyseert bovenstaande ontwikkelingen op overtuigende wijze. Wel dringt zich al snel de vraag op waarom de keuze nu juist op Nederland en Frankrijk is gevallen, twee landen waarvan de fascistische

NIEUWSTE TIJD

Fascisten onder elkaar

Dietrich Orlow, The Lure of Fascism in Western Europe. German Nazis, Dutch and French Fascists 1933-1939 (Palgrave Macmillan; New York 2009) 260 p., €62,35 ISBN 9780230608658

bewegingen tijdens de jaren dertig weinig met elkaar te maken hadden. De internationale component van het onderzoek beperkt zich hiermee tot de Duitse contacten van bewegingen in de twee landen. Een onderzoek naar bijvoorbeeld de driehoeksverhouding tussen Duitse nazi's, Franse fascistische en Belgische rexisten was in dit opzicht wellicht interessanter geweest. Ook blijft de vraag in de lucht hangen hoe invloedrijk de door Orlow gesignaliseerde 'collaborationisten' in Duitsland werkelijk zijn geweest. Ten slotte suggereert de geringe omvang

van het boek, dat zonder noten slechts 160 pagina's telt, dat het eerder een provocerende stelling betreft dan een uitgediept onderzoek. Orlow weet deze stelling echter met eruditie en overtuigingskracht te verdedigen, en geeft daarmee aanleiding tot meer internationaal gericht fascismeonderzoek. Een lagere verkoopprijs zou helpen dit boek de verspreiding te geven die het zeker verdient.

Daniel Knegt

European University Institute Florence

Een ernstige lacune in de Nederlands oorlogsgeschiedschrijving, zo heette het lange tijd. Over van alles was er geschreven – van de Waffen-SS tot en met het illegale *Parool*, van de Haagse horeca tot het Amsterdamse marktwezen – maar de NSB had geen 'echt' boek. De meeste wetenschappelijke studies naar de NSB werden verricht door doctoraalstudenten en hun pennenvruchten verdwenen in de lades van het scriptie-archief. Zo was de situatie lange tijd en dat mag op zijn minst verbazingwekkend heten, want de NSB was na de oorlog geenszins uit de belangstelling. De Nationaal-Socialistische Beweging, in 1931 opgericht en in 1945 ontbonden, bleef ook na de oorlog decennialang bij uitstek het symbool van landverraad en collaboratie. Hoewel lidmaatschap van de NSB tegenwoordig misschien niet meer landverraad impliceert, wordt de term nog steeds geassocieerd met allerhande klikgedrag. Een NSB'er is een persoon van twijfelachtig, achterbaks allooi die er een sport van maakt om medeburgers bij welke autoriteit dan ook aan te geven.

In deze paradoxale situatie, waarin de NSB volop tot de verbeelding sprak maar nauwelijks onderwerp was van wetenschappelijke studie, is in de laatste jaren grondig verandering gekomen. De publicatie van Chris van der Heijdens *Grijs Verleden* (2001) – en vooral de ophef rond zijn vaders oorlogsverleden – lijkt daarin een rol te hebben gespeeld. In elk geval is sindsdien de wetenschappelijke interesse voor de NSB-geschiedenis sterk toegenomen. Het zijn vooral jonge (Amsterdamse) historici die zich op dit onderwerp hebben geworpen.

Er is veel aandacht voor de naoorlogse inburgering van 'foute' Nederlanders: in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit van Brussel is het NIOD een grootschalig onderzoeksproject gestart naar de 'erfenissen van collaboratie' waarin

NIEUWSTE TIJD

Een gehate minderheid: de NSB in Amsterdam

Josje Damsma en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam (Amsterdam: Boom, 2010) 184 p., ill., €19,90 ISBN 9789085069539*

dit thema centraal staat. Eén van de onderzoekers, Ismee Tames, publiceerde in 2009 al een fraai boek over het wel en wee van kinderen van NSB'ers na de oorlog. Een jaar later werd het indrukwekkende werk van twee andere jonge historici op de markt gebracht. Robin te Slaa en Edwin Klijn schreven bijna duizend bladzijden over de eerste vier jaren van de NSB. Dit jaar verscheen er echter nog een boekje over de NSB, dat qua omvang in het niet valt bij

het vuistdikke werk van Te Slaa en Klijn. *Hier woont een NSB'er*, geschreven door de twintigers Josje Damsma en Erik Schumacher, beslaat niet veel meer dan 150 bladzijden. Maar op die bladzijden wordt een interessant verhaal verteld over de NSB in bezet Amsterdam.

Anders dan het boek van Te Slaa en Klijn, dat een exponent kan heten van vrij traditionele, politieke en parlementaire geschiedschrijving, hebben Damsma en Schumacher zich gewaagd aan een heel andere benadering, die eigenlijk nog nauwelijks ingang heeft gevonden in de Nederlandse oorlogsgeschiedschrijving. Hun studie bevat zowel cultuurhistorische als sociologische elementen: het gaat hen om het inzicht verwerven in de denken leefwereld van de tienduizend Amsterdammers die tijdens de bezetting lid waren van de NSB. Damsma en Schumacher rekenen af met enkele clichébeelden over NSB'ers: het waren niet alleen verbitterde 'kleine mannen' die door de economische crisis van de jaren dertig extra waren getroffen en opportunisten die hoopten te profiteren van de kansen die de Duitse bezetting Nederlandse nazi's bood. Onder de Amsterdamse NSB'ers waren óók politieke fanatiekelingen die heilig geloofden in hun zaak en vaak een aandeel hadden in of profiteerden van de Jodenvervolging. In de Beweging vonden zij een warm nest: voor hen waren er clubs en organisaties, feesten en bijeenkomsten. Dat sociale programma was natuurlijk be-

doeld om de cohesie binnen de eigen groep te versterken en de loyaliteit aan de Beweging te vergroten. Immers, tegenover al dat georganiseerde sociale vertier stond de plicht zich voor de Beweging in te zetten. Het colporteren is daar wellicht het meest sprekende voorbeeld van.

Damsma en Schumacher laten overtuigend zien dat met het lidmaatschap een nieuw leven begon: nieuwe vrienden, nieuwe sociale verbanden, nieuwe verplichtingen. Hun conclusie dat NSB'ers echter niet in een sociaal isolement terechtkwamen en contacten met de 'gewone' buitenwereld behielden, komt in dit relaas dan ook wat onverwacht uit de lucht vallen. Op dit punt overtuigt de argumentatie van de auteurs ook niet helemaal. Zij stellen dat NSB'ers als collectief weliswaar werden gehaat, maar dat er op individuele basis vaak vriendschappen tussen niet-leden en leden standhielden. Die vriendschappen worden gereconstrueerd aan de hand van naoorlogse verklaringen van niet-leden – verklaringen, die als een soort getuigschriften à *decharge* terecht zijn gekomen in de na-

oorlogse justitiële dossiers van NSB'ers. Alhoewel eerder onderzoek bewijst dat deze dossiers een rijke bron voor historisch onderzoek kunnen vormen, zitten er wel wat haken en ogen aan het gebruik ervan. Het blijft immers onduidelijk waarom die ene, ontlastende verklaring in het dossier is opgenomen en zoveel andere, belastende niet.

De passage in het boek over de afrekeningen na de Duitse capitulatie maakt ook duidelijk dat deze 'vriendschappen' niet overschat moeten worden. Ruim 100.000 Nederlanders werden verdacht van collaboratie. De slechte behandeling in interneringskampen bevestigt dat de NSB, goede individuele contacten ten spijt, een gehate minderheid was gebleven. De Amsterdamse NSB'ers waren geen uitzondering. Zij belandden in de regel in het kamp aan de Levantkade – volgens de auteurs het beroerdste kamp van het land.

Geraldien von Frijtag

Universiteit Utrecht

In de tragedie van de Holocaust neemt de Joodse Raad een bijzondere plek in. In Nederland werd deze instantie op 12 februari 1941 gevormd; het bevel daartoe was gegeven door de Duitse autoriteiten. Evenals in andere landen zouden zij de Joodse Raad als het enige vertegenwoordigende orgaan van de joodse gemeenschap beschouwen. Al hun geboden

en verboden, instructies en bevelen werden doorgegeven via deze organisatie. Op sommige momenten verlangde de bezetter een veel grotere betrokkenheid: zo'n moment was bijvoorbeeld mei 1943, toen het aan de Joodse Raad werd overgelaten om zelf 7.500 van de 13.000 à 15.000 eigen medewerkers voor deportatie aan te wijzen. Net als bij eerdere Duitse maatregelen – zoals de verplichte tewerkstelling, de invoering van de ster, *et cetera* – had de Raad ernstige bezwaren. Toch verleende het uiteindelijk medewerking. Het was nog altijd beter, zo was het adagium, enigszins invloed te houden door mee te werken dan zichzelf buiten spel te zetten door een principieel standpunt in te nemen. Het is een redeneerwijze die de Joodse Raad indertijd, maar vooral na de oorlog, op veel kritiek is komen te staan. Jacques Presser bijvoorbeeld, noemde de leden van de Raad 'werktuigen van onze doodsvijanden', die hun eigen leven zouden hebben te danken 'aan deze onzedelijke activiteit'. Lou de Jong achtte de Joodse Raad

NIEUWSTE TIJD

David Cohen en de Jodenvervolging in bezet Nederland

Erik Somers, Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen, 1941-1943 (Zutphen: Walburg Pers 2010); 223 p., ill., €24,95
ISBN 9789057305368

zelfs medeverantwoordelijk voor de deportaties.

In *Voorzitter van de Joodse Raad* staat een van de hoofdrolspelers centraal: de Amsterdamse hoogleraar in de Oude Geschiedenis David Cohen (1882-1967), die met Abraham Asscher het voorzitterschap van de Joodse Raad uitoefende. Het boek is echter geen biografie, maar een bron-

nenuitgave. Het was Cohen niet gelukt om na de oorlog de geschiedenis van joden in bezet Nederland te schrijven, zoals hij van plan was geweest. Daarvoor miste hij fysiek en mentaal de kracht. Wel liet hij zich door Lou de Jong overhalen zijn memoires te dicteren. In 1956 waren zijn herinneringen dan op schrift gesteld en in 1982 werd het dictaat al eens bijna integraal door het NIW gepubliceerd. In deze onderhavige nieuwe uitgave van *Herinneringen* zijn ook de in 1982 weggelaten fragmenten opgenomen.

Geheel in de traditie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie is de bronneneditie uitstekend verzorgd: Erik Somers heeft het stuk voorzien van een uitgebreide inleiding en een voorbeeldig notenapparaat. De inleiding, die ruim vijftig bladzijden beslaat, gaat in op de persoon David Cohen, de wording van het document en de gebeurtenissen rondom de publicatie in 1982. Tussen de regels door kan men echter ook lezen

hoe Somers het werk van de Joodse Raad in het algemeen en de opstelling van Cohen in het bijzonder beoordeelt. Dat oordeel valt over het geheel genomen negatief uit. Veelzeggend is bijvoorbeeld dat Somers uitvoerig mr. L.E. Visser aan het woord laat, de door de Duitsers ontslagen president van de Hoge Raad en in zekere zin de tegenhanger van Cohen. Anders dan Cohen was Visser in 1941 voorzitter van een door joodse instanties gevormde koepelorganisatie (de Joodse Coördinatiecommissie); en anders dan Cohen was Visser niet bereid rechtstreeks met de Duitse autoriteiten te overleggen. In zijn talloze brieven leverde Visser ongezouten kritiek op Cohen: brieven waaruit Somers lange citaten overneemt en daarmee Vissers kritiek lijkt te delen. Iets verder in de inleiding trekt hij de vergelijking tussen de voorzitters van de Joodse Raad en burgemeesters, die 'princiële stellingname ondergeschikt [maakten] aan de praktische, dagelijkse zorg' (p.29).

Er valt natuurlijk wel wat af te dingen op een vergelijking tussen een burgervader van lange tijd grotendeels onbedreigde burgers en de Joodse Raad, een instantie die zegsman was van vervolgd, die zelf bestond uit leden uit deze kwetsbare groep, maar tegelijkertijd een gesprekspartner was van de vervolgers. Was de positie van de burgemeester ook niet veel sterker dan die van de Joodse Raad? Anders geformuleerd: was de bezetter even afhankelijk van de Joodse Raad als van het Nederlands bestuur en was de Duitse Jodenvervolgung ook niet geslaagd zonder (medewerking van) deze organisatie? Wat

hier gewenst was geweest, was een wat bredere context: een internationale vergelijking met (de voormannen van) Joodse Raden elders, een uitwijding over bestuurlijke tradities in Nederland en een analyse van attitudes van maatschappelijke elites ten tijde van de bezetting.

Dat zou ook van pas zijn gekomen bij het lezen van Cohens *Herinneringen*. Natuurlijk is een zeker apologetisch element in dat stuk niet te ontkennen: het gaat per slot van rekening om Cohens versie van het werk van de Joodse Raad, gedicteerd ná de oorlog, nadat de uitkomst van de Duitse Jodenvervolgung bekend was en nadat hij door de Joodse Ereraad en de Nederlandse justitie aan de tand was gevoeld. Maar wat het stuk vooral laat zien, is de totale onmacht van Cohen. In chronologische volgorde, aan de hand van de opeenvolgende Duitse ingrepen, behandelt hij de vervolgingsgeschiedenis: de harde eisen, de kleine uitzonderingen, de gebroken beloftes. Er is niet alleen een patroon te bespeuren in het Duitse beleid, ook de opstelling van Cohen was een herhaling van zetten. Steeds waren er bezwaren, maar gaf hij toe, de hoop koesterend het Duitse beleid te kunnen beïnvloeden. De vervolgingsgeschiedenis heeft uitgewezen dat deze hoop ijdel was. Cohen was een man, onmachtig om van tactiek te veranderen; een man ook, die zichzelf machtig waande en niet in staat was de vrijwel volkomen machteloosheid van zijn positie te onderkennen.

Geraldien von Frijtag

Universiteit Utrecht

De tijd dat religie een blinde vlek voor historici en sociale wetenschappers was, lijkt voorbij. Regelmatig verschijnen studies waarin een verrassend licht wordt geworpen op verleden en heden doordat aandacht wordt besteed aan de factor religie. Dat is ook het geval in de studie *Religion, Class coalitions, and Welfare States* onder

redactie van de politicologen Kees van Kersbergen en Philip Manow. Niet dat religie nog geen aandacht heeft gekregen in het onderzoek naar de verzorgingsstaat. Dat wel, maar de aandacht ging vooral uit naar het belang van de sociale politiek van het katholicisme. In deze bundel vragen Van Kersbergen en Manow juist aandacht voor de rol van het protestantisme.

Kees van Kersbergen werkt als hoogleraar Politicologie

NIEUWSTE TIJD

Geen verzorgingsstaat zonder protestantisme?

*Kees van Kersbergen en Phillip Manow eds.,
Religion, Class Coalitions and Welfare States
(Cambridge University Press; New York 2009) 318
p., €22,95 ISBN 9780521723954*

aan de VU in Amsterdam en Philip Manow is professor in hetzelfde vakgebied in Duitsland aan de Universiteit van Konstanz. Beide redacteurs hebben veel vergelijkend onderzoek gedaan naar (de ontwikkeling van) de verzorgingsstaat. Bij de presentatie van een paper in 2001 kwamen Van Kersbergen en Manow de incomplete manier waarop

de rol van religie in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat is bestudeerd op het spoor. Na verschillende publicaties en conferenties brachten zij vorig jaar de bundel uit met medewerking van een internationale groep sociale wetenschappers. De bundel bestaat voor een deel uit casestudies. Aan de situatie in Italië, Nederland, Frankrijk, Zwitserland, Zweden en Amerika zijn artikelen gewijd. Daarnaast bevat het boek een aantal algemenere stukken

over religie en politiek, over religie en familie en arbeidsbeleid en over religie en armenzorg.

In de inleiding geven Van Kersbergen en Manow hun bevindingen en these een plaats in het wetenschappelijk debat. Tot nu toe zijn volgens hen in het onderzoek naar religie en de ontwikkeling van de verzorgingsstaat een aantal zaken over het hoofd gezien: de sociale rol van de kerken, het belang van anti-clericalisme en religieuze scheidslijnen en de zowel positieve als negatieve impact van het protestantisme. Het belang van religieuze scheidslijnen gaat vooral op voor landen met een politiek systeem van evenredige vertegenwoordiging, zo laten de auteurs zien met hun 'model of political class coalitions'. Door aandacht te besteden aan genoemde factoren en aan de verschillen tussen religieuze gemeenschappen onderling komen Van Kersbergen en Manow tot een nieuw verstaan van de impact van religie op de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Wat levert die benadering voor Nederland op? In zijn artikel over religie en de verzorgingsstaat in Nederland begint Van Kersbergen met datgene wat Abram de Swaan eens omschreef als 'een lange sissier en een late knal', ofwel: de Nederlandse verzorgingsstaat was lang onderontwikkeld en toen het eenmaal zover was, ging de ontwikkeling van sociale wetgeving snel en uitgebreid. Bij de verklaring van de Nederlandse situatie hecht Van Kersbergen, in lijn met de centrale these van de bundel, veel belang aan het orthodoxe protestantisme en in het bijzonder de ARP. Voor de oorlog hield deze anti-etatistische partij samen met liberale politici veel sociale wetgeving tegen vanuit haar ideaal van 'sovereiniteit in eigen kring'. Na de oorlog kon de verzorgingsstaat opgebouwd worden doordat een rooms-rode coalitie de invloed van liberalen en orthodoxe protestanten beperkte.

Het betoog van Van Kersbergen klinkt aannemelijk, maar vanuit recent historisch onderzoek is het toch de vraag of religie en het protestantisme werkelijk deze (belangrijke) rol speelden. Zo bespreekt Van Kersbergen de bijdrage van Marcel Hoogenboom aan het debat over de vraag hoe de in internationaal perspectief opvallende ontwikkeling in Nederland verklaard moet worden. Hoogenboom heeft in zijn *Standenstrijd en zekerheid* (2004) betoogd dat niet alleen religie (of verzuiling), maar ook klasse, ofwel de strijd tussen oude en nieuwe elites, betrokken moet worden in de verklaring van de totstandkoming van het sociale zekerheidsstelsel. Van Kersbergen honoreert dat gezichtspunt, maar wijst erop dat Hoogenboom te weinig oog heeft voor een belangrijk verschil tussen katholicisme en protestantisme in de

strijd tussen elites. In orthodox-protestantse kring was, in tegenstelling tot bij de katholieken, geen sterke oppositie tegen de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Van Kersbergen heeft hier een punt, maar dat neemt niet weg dat Hoogenboom voor de vooroorlogse periode overtuigend heeft gewezen op de interne dynamiek van politiek-religieuze gemeenschappen en de coalities tussen mensen uit die verschillende groepen. Deze onderzoeksgegevens krijgen bij Van Kersbergen niet echt een plaats.

De analyse van Van Kersbergen roept echter vooral vragen op voor de naoorlogse periode. Kees Schuyt en Ed Taverne hebben in hun 1950. *Welvaart in zwart-wit* (2000) gewezen op de grote instemming waarop de sociale wetgeving in de jaren 1950 en 1960 kon rekenen. De ARP vormde daarop vaak geen uitzondering. De betekenis van de orthodoxe protestanten lag dan ook niet in hun marginale positie, zoals Van Kersbergen beweert, maar in de verandering van hun politieke gedachtegoed in de jaren 1950. De verandering van het anti-revolutionaire denken staat bovendien niet op zichzelf. De discussie over de reikwijdte en diepgang van overheidsinterventie vond niet alleen plaats binnen de ARP en de Haagse politiek, maar ook daarbuiten. Stemmen buiten het Binnenhof konden ontwikkelingen versnellen of juist vertragen. De overtuiging dat de nationale overheid verantwoordelijk was voor sociale zekerheid werd sinds de oorlog breed gedeeld, maar de sociale wetgeving kwam pas tien jaar later goed op gang omdat op allerlei plaatsen lang gedebatteerd werd over de rol van de staat. Om deze vertraging na de oorlog te verklaren, volstaat een analyse van de standpunten van (orthodox-protestantse) politici dus niet.

De vragen die zijn te stellen bij het deel over Nederland in de bundel, zijn vragen bij de theoretische invalshoek van de bundel. Politicologische modellen zijn het uitgangspunt en grote begrippen als protestantisme, secularisatie en moderniteit worden met minder reserve gebruikt dan onder historici gebruikelijk is. Dat leidt ertoe dat de analyse, hoe vernuftig ook, algemeen blijft. Zoals ik in het geval van Nederland heb aangegeven, is verdere verfijning dan wenselijk. Met de constatering van een 'historisch tekort' wil ik de waarde van het trekken van grote lijnen en de vergelijkende mogelijkheden van modellen natuurlijk niet betwijfelen. Ook zonder historische precisie levert de bundel een erg belangrijke bijdrage aan het debat over de internationale ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Paul van Trigt

Vrije Universiteit Amsterdam

Eind jaren zestig liep Amsterdam in meerdere opzichten op haar laatste benen. De industrie trok weg, het centrum was verstopt door autoverkeer en de woonsituatie was slecht. Veel huizen, vooral in de wijken direct buiten het centrum en gebouwd aan het einde van de negentiende eeuw, waren in slechte staat. Er moest iets gebeuren om de stad van de ondergang te redden en in de klassiek technocratische traditie die toen hoogtij vierde, formuleerde het sociaal-democratische stadsbestuur groot-schalige stadsvernieuwingsplannen: brede autowegen door het centrum, een metrolijn, nieuwbouwflats en grote kantoren.

Joop den Uyl, destijds wethouder, fantaseerde in dit verband over 'slanke kantoortorens, geconcentreerd aan de rand van de binnenstad' en van een nieuw 'Manhattan aan de Amstel'. Zijn opvolger Han Lammers was wat bondiger. 'Slopen die hap!', was een veel gehoorde kreet als hij het over de oude stadswijken had. Het is gelukkig nooit zo ver gekomen. De vernieuwingsplannen leidden tot grote protesten, die het meest spectaculair tot uiting kwamen tijdens de Nieuwmarktrellen van 1975 en het krakersoproer begin jaren tachtig. Daarnaast kwam aan de na-oorlogse financiële hausse begin jaren zeventig definitief een einde. De grootschalige vernieuwingsplannen – gebaseerd op de idee van de maakbare samenleving – werden losgelaten en in plaats daarvan werd ingezet op het behoud en renovatie van de 'knusse' binnenstad. Hoe dit alles verlopen is en wat er wel niet nodig was om het stadsbestuur, met hun grootse en wereldvreemde plannen, te verzoenen met de gewone Amsterdammer is het onderwerp van een nieuwe studie van Herman De Liagre Böhl, docent aan de Universiteit van Amsterdam en eerder onder andere biograaf van Herman Gorter.

Het boek hanteert daarbij twee perspectieven. Aan de ene kant bevat het hoofdstukken waarin de centrale stadspolitiek aan bod komt. Deze worden afgewisseld met overzichtelijke casestudies over de verschillende stadsbuurten. We krijgen dus niet alleen te zien wat voor een boef wethouder Lammers wel niet was, maar ook waarom het aanvankelijk zo ambitieus opgezette Bijlmermeerproject uitliep op een grote mislukking. Zo is een alomvattend boek ontstaan waarin de Amsterdamse stadsontwikkeling van de negentiende eeuw tot het einde van de jaren tachtig behandeld wordt. De Liagre Böhl hanteert daarbij een zeer toegankelijke stijl en een compact notenapparaat. Het is zo een zeer geslaagd overzichtswerk geworden.

De schrijver is niet zomaar tot dit onderwerp gekomen. In de inleiding van zijn boek verklaart De Liagre Böhl dat zijn boek vooral voort is gekomen uit zijn fascinatie voor de politicus Jan Schaefer, die ontstond tijdens de voorbereidingen voor een publicatie over de voormalige burgemeester Wim Polak. Terwijl Polak door zijn weinig daadkrachtige optreden tijdens de verschillende krakersrellen begin jaren tachtig het imago kreeg van een

wat kleurloze, 'zwakke' bestuurder die tevens symbool stond voor een stadsvernieuwingsproces dat volledig was vastgelopen, was Schaefer degene die het Amsterdamse stadsbestuur midden jaren tachtig een nieuw elan gaf. Hij was een politicus 'met ballen', zoals hij zelf placht te zeggen, iemand die 'zei waar het op stond'. 'In geouwehoer kun je niet wonen' is zijn bekendste uitspraak. Tegelijkertijd was hij een geboren bestuurder die de ambtelijke molen kende als zijn broekzak. De combinatie

van 'volkse' oneliners en effectief bestuur maakte van hem een droom-sociaal-democraat en precies het soort bestuurder dat Amsterdam nodig had.

De Liagre Böhl steekt zijn sympathie voor Schaefer niet onder stoelen of banken. Zijn aantreden als wethouder fungeert als het grote keerpunt in het boek. Het tijdperk vóór Schaefer wordt beschreven als een litanie van megalomane bestuurders, eigengereide stadsplanners en een haperend bureaucratisch apparaat. Schaefer was degene die het stadsplan-bureau (Publieke Werken, PW) stevig onder controle van de politiek stelde, inzette op renovatie in plaats van nieuwbouw en het bureaucratisch apparaat weer op de rails zet. Dat Schaefer hiertoe slechts de middelen en de mogelijkheden kreeg door het aanhoudende protest van burgers en krakers, is iets wat De Liagre Böhl maar moeilijk een plaats kan geven. In feite was het protest tegen de oorspronkelijke nieuwbouwplannen de belangrijkste reden voor het afgelasten van de aanvankelijke saneringsplannen. Na de heftige rellen om de Nieuwmarktbuurt van 1975 was het duidelijk dat het zo niet verder kon. De spectaculaire krakersrellen begin jaren tachtig leidden er vervolgens toe dat het rijk geld beschikbaar stelde voor Schaefer's dure renovatieplannen, zo stelt De Liagre Böhl. Over Schaefer's verhouding tot de krakers schrijft hij dan ook: 'Als wethouder was hij [Schaefer] slecht over hen te spreken. Hij noemde hen recht in hun gezicht "asociaal" en "onrechtvaardig" en bestempelde hen als "voordringers" op de distributiemarkt. De ironie van het geval was dat Schaefer zijn politieke successen mede te danken had aan de kraakbeweging.'

NIEUWSTE TIJD

Alles komt goed! Schaefer komt!

*Herman de Liagre Böhl, Amsterdam
op de helling. De strijd om
stadsvernieuwing (Boom; Amsterdam
2010) 478p., ill., € 35,-
ISBN 9789085069515*

(p.402) Interessant is dat De Liagre Böhl Schaefer's oordeel over de krakers vrijwel geheel overneemt. Voor de auteur maakte de kraakbeweging aanvankelijk wellicht een legitiem punt, maar degenererde ze al snel tot een kleine, op geweld gerichte, beweging die alleen de eigen belangen nastreefde. En daarbij reden de krakers niet alleen het stadsbestuur in de wielen, maar keerden ze zich ook tegen de Amsterdamse bevolking.

Naarmate het stadsbestuur haar grip op de stadsvernieuwing hervond, veranderden ook de scheidslijnen binnen de stad. Was het eerst de burgers tegen het bestuur, nu stond het welwillende en competente bestuur samen met de burgers tegenover de krakers. Omdat De Liagre Böhl zijn verhaal vertelt vanuit het perspectief van 'de' Amsterdammers en 'hun' stadsbestuur wordt het

steeds moeilijker om de beweegredenen van de krakers te begrijpen. De Liagre Böhl neemt niet alleen de analyse van Schaefer over, maar voor een deel ook zijn spraakgebruik. Zo worden de parken rond de Bijlmermeer 'oorden die als het ware uitnodigden tot overvallen en verkrachtingen' (p.62). En als er bij een ontruiming rellen uitbreken waarbij een tram volledig uitbrandt 'pikken' de Amsterdammers dat niet. Want 'wie een tram beschadigt, komt aan de bevolking zelf' (p.395). Op dit soort uitspraken valt soms wel wat af te dingen. Zeker is wel dat deze *no-nonsense* stijl de sleutel is tot de grote leesbaarheid van het werk.

Bart van der Steen

European University Institute Florence

In de bundel *De Nederlandse Eurocommissarissen* wordt een tiental Nederlanders geportretteerd dat deel heeft uitgemaakt van de Europese Commissie en haar voorlopers, de Euratomcommissie en de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), te weten: Dirk Spierenburg,

Hans Linthorst Homan, Maan Sassen, Sicco Mansholt, Pierre Lardinois, Henk Vredeling, Frans Andriessen, Hans van den Broek, Frits Bolkestein en Neelie Kroes. De bundel is verschenen onder auspiciën van het in 2007 opgerichte Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband van verschillende Nederlandse onderzoekscentra. De redactie, bestaande uit Gerrit Voerman (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen), Bert van den Braak (Parlementair Documentatiecentrum) en Carla van Baalen (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis) meent dat eurocommissarissen doorgaans te weinig aandacht krijgen en 'Brussel' nog steeds ver weg lijkt. Om die reden werden historici en politicologen van verschillende Nederlandse universiteiten aan het werk gezet om de portretten van de commissarissen te schetsen. Wat waren hun politieke achtergronden en wat deden ze precies in Europa? Op de voorkant van het boek prijkt een *full colour* foto van de huidige commissaris Neelie Kroes. Niet helemaal representatief voor de groep die in het boek wordt belicht, maar vanwege haar bekendheid natuurlijk meer geschikt voor de omslag dan al die bijna vergeten mannen.

Het boek opent met een inleiding over de geschiedenis, de ontwikkeling en de taken van de Europese Commissie, oftewel het 'dagelijks bestuur' van Europa.

NIEUWSTE TIJD

Spiegelruit aan diggelen

G. Voerman, e.a. eds., *De Nederlandse Eurocommissarissen (Boom; Amsterdam 2010); 354 p., ill., €24,50 ISBN: 9789085068211*

Duidelijk wordt dat de macht en invloed van een commissie binnen de EU niet eenvoudig te bepalen is, maar dat de portefeuilles Landbouw, Interne Markt, Mededinging, Externe Betrekkingen en Handel in deze als belangrijk aan te merken zijn. Nederland heeft deze portefeuilles allemaal voor langere of kortere tijd beheerd, Landbouw was maar liefst eenentwintig jaar in 'Nederlandse handen', Mededinging veertien jaar en Externe Betrekkingen tien jaar. Maar hoe succesvol Nederland ook was in het verkrijgen van portefeuilles, individuele commissarissen hadden het vaak niet gemakkelijk in Europa. Jan Willem Bouwer schetst in zijn portret van Dirk Spierenburg de aanvaring van deze getalenteerde onderhandelaar en bestuurder met niemand minder dan Jean Monnet. 'De president [Monnet] beschouwde de EGKS als zijn geesteskind en streefde naar een centrale positie. Hij was volgens Spierenburg uit op een autoritair bewind: "En dat kan natuurlijk niet als je een college bent. Dan ben je collegiaal verantwoordelijk en is de president niet de man die alles uitmaakt".'

Nederlandse eurocommissarissen hadden het vaak met collega's aan de stok en dat kon soms tot hoogoplopende ruzies leiden. Bij Vredeling liep een conflict eens helemaal uit de hand en sneuvelde er een kostbare spiegelruit ter waarde van maar liefst 25.000 gulden. Minder opvliegend was Andriessen, maar ook deze commissaris had duidelijk geen soepele omgang met zijn collega's. Anderen lieten daarentegen volkomen over zich heen lopen, zoals Linthorst Homan, die zonder zijn beschermheer Mansholt waarschijnlijk nooit carrière in Europa had kunnen maken. Mansholt zelf had

het trouwens ook niet gemakkelijk, maar de problemen waarvoor hij kwam te staan waren direct gerelateerd aan het beleid (Landbouw) dat hij van de grond probeerde te krijgen. In Brussel verloor hij haast alle plezier in de Europese politiek, geplaagd als hij werd door de lastige Franse president Charles de Gaulle die tegenstander was van een gemeenschappelijk landbouwbudget, en door boze boeren die zich keerden tegen modernisering van de agrarische sector. Ook Mansholts opvolger, Lardinois, kwam voor grote problemen te staan ('boterbergen en wijnplassen') en voelde zich 'te veel brandweerman en te weinig architect'. Vredeling had het als commissaris van Sociale Zaken misschien nog moeilijker: van het 'Europa van de werknemer' kwam vrijwel niets terecht. Ook Van den Broek (Externe Betrekkingen, Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid) kreeg te maken met teleurstellingen en slaagde er niet in de Europese landen op één lijn te krijgen tijdens de Balkanoorlogen. Bolkestein (Interne Markt) leek aanvankelijk wel te kunnen slagen in zijn missie. Voltooiing van de interne markt door middel van liberalisering is immers de ambitie van Europa, en werd na Lissabon (maart 2000) topprioriteit. Bolkestein toonde zich echter weinig subtiel in zijn omgang met het Europees Parlement en zag veel van zijn voorstellen sneuvelen of pas in afgezwakte vorm aangenomen worden. Alles overziende lijken Nederlandse eurocommissarissen nog het beste te hebben gedijld op het terrein Mededinging. Hoewel Linthorst Homan de mededingingszaken nog niet goed af ging, waren Sassen en Andriessen succes-

volle commissarissen die energiek optraden tegen tal van fusies, kartels en (te omvangrijke) overheidssubsidies aan bedrijven. Hun optreden leidde ertoe dat de artikelen 85 en 86, de bekende mededingingsartikelen van het EEG-verdrag, werkelijk betekenis kregen. Kroes zette in feite dat beleid voort en toonde zich een streng en daadkrachtig commissaris. Wel verschoof bij haar, door de economische crisis, de aandacht van fusies en kartels naar beperking van staatssteun aan banken en bedrijven.

De Nederlandse eurocommissarissen is een bundel die nu al doet verlangen naar een diepgaandere studie over de overeenkomsten en tegenstellingen tussen Nederlandse eurocommissarissen. Bijvoorbeeld over de verschillende standpunten ten aanzien van het altijd gevoelige vraagstuk van de uitbreiding van de EU met nieuwe landen. Andriessen, die ook commissaris van Externe Betrekkingen is geweest, was pleitbezorger van snelle toetreding van de Midden- en Oost-Europese landen tot de EU en ook Kroes ontwikkelde zich in de loop der jaren tot voorstander van uitbreiding van Europa, zelfs als het ging om omstreden landen als Turkije. Jammer dat zij niet net als Andriessen nog een zware post heeft kunnen binnenslepen in 2010, om deze visie, dwars tegen het anti-Turkije standpunt van haar partijgenoot Bolkestein in, kracht bij te zetten.

Annemarie van Heerikhuizen

Universiteit van Amsterdam

Erratum:

in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 nr. 3 (2009) staat op pagina's 552, 586 en 587 dat het boek *De mythe aan scherven* is geschreven door Pieter Kruit. Dat moet zijn: Peter Kruit.